

Liahona

A woman in a blue dress and a young girl in a yellow shirt are playing with a hose in a garden. Water is spraying everywhere, creating a misty effect. They are both smiling and laughing. In the background, there's a wooden fence and some houses.

Founga Ke Fokotu'u
ai ha Visone Tatau te
ne Hiki Hake Homou
Fāmilí, p. 28

Vakai ki he Founga 'Oku
Fakamatamatalelei'i ai 'e Sētane
'a e Koví, p. 18

Siosefa Sāmita: "Ko e Hā 'a e
Siasi Te U Kau Ki Aí?" p. 34

Kau Fine'ofá: Founga 'Oku Tau
Fetokoni'aki Aí, p. 7, 8, 10

“‘OKU FOLOFOLA MAI
‘A E ‘OTUÁ! ‘OKÚ NE ‘OFA
‘I HE‘ENE FĀNAÚ.

**KUO TE ‘EKI KE NE
TUKU KE TAU HĒ HOLO
‘I HE FAKAPO‘ULÍ.”**

PALESITENI DIETER F. UCHTDORF

Mei he Pōpoaki ‘a e Kau Palesitenisī ‘Uluakí, peesi 4.





4

NGAAHI PŌPOAKÍ

- 4** **Pōpoaki 'a e Kau Palesitenisī 'Uluakí: Ko e Folofola 'a e 'Otuá ki He'ene Fānaú**
Fai 'e Palesiteni Dieter F. Uchtdorf
- 7** **Ngaahi Tefito'i Mo'oni 'o e Faiaiko 'A'ahí: Lotua 'a e Fine'ofa Takitaha 'aki honau Hingoá**



'I HE TAKAFÍ
Faitā 'a Christina Smith

NGAAHI TALANOA LALAHÍ

- 18** **'i he Taimi 'Oku Hā Ngali Lelei ai 'a e Koví pea Hā Ngali Koví ai 'a e Leleí**
Fai 'e Eletā Quentin L. Cook
Ko e taha 'o e me'atau mālohi 'a e fili ki hono kākā'i kitautolū ko hono fokotu'utu'u ha founiga 'okú ne faka'uhinga'i hala e ngaahi tāpuaki 'o hono mo'ui 'aki eongoongolelei.

- 26** **Fononga'ia e Falefekitaki 'o Ono'ahó**
'E lava 'e he fakataipe 'i he tapanekalé 'o ako'i kitautolu fekau'aki mo 'etau fononga foki ki he 'afio'anga 'o e 'Otuá.

- 28** **Fāmilí: Ko e Matavai 'o e Fiefiá**
Fai 'e Eletā Erich W. Kopischke
Te tau lava 'o langa ha vīsone ma'a hotau ngaahi fāmilí mo ma'u 'a e fiefia ta'engatā.

- 34** **Kau Mā'oni'oni: Ko e Talanoa 'o e Siasí—Vahe 2: Fanongo kiate la**

"Ko ha pongipongi 'aho faka'ofo-ofa, mo langi ma'a, 'i he kamata'anga 'o e tō-ta'ū . . ."

NGAAHI POTUNGĀUÉ

- 8** **'I he Tu'unga Malangá: Ko e Kau Faiaiko 'A'ahí ko ha Kau Fakaofonga Kinautolu 'o e 'Otuá**
Fai 'e Alice C. Smith
- 10** **Ko e Ngāue 'i he Siasi: Feitu'u te Tau Ma'u ai 'a e Fakafiemālié**
Fai 'e Nettie H. Francis
- 12** **Kī Tohi Fakamatala 'o e Konifelenisi 'o 'Okatopa 2017**
- 14** **Ko e Me'a 'Oku Mau Tui Ki Aí: Ko e 'Uhinga 'o 'Etau 'Amanaki Leleí**
- 16** **Ngaahi Manatú: Hopo 'a e La'aá**
Fai 'e Don Jensen
- 38** **Ngaahi 'Ata 'o e Tuí: Christian Karlsson**
- 40** **Le'o 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní**
- 80** **Kae 'Oua Ke Tau Toe Fe'ilooki: Te Ne Fakama'ama'a 'Etau Ngaahi Kavengá**
Fai 'e Eletā Robert D. Hales

Nā'e teuteu'i e makasini ko 'ení kimu'a 'oku te'eki ai fokotu'utu'u fo'ou e Kau Palesitenisī 'Uluakí.



48

- 44 Mei he Fonua ki he Fonua: Ko 'Ema Fononga ki he Temipalé**
Fai 'e Efraín Rodríguez

- 48 Ko Hono Tō e Ngaahi Tenga 'o e Oongoongolei 'i he Loto 'o 'Eku Fa'eé**

Fai 'e Sonia Padilla-Romero

Na'á ku pehē kuó u ngāue 'aki 'a e founiga ngāue fakafai'fekau kotoa pē ke ako'i e ongoongolei ki he'eku fa'eé, ka na'e fai'faiangé pea ongo ki hono lotó ha founiga 'e taha.



- 50 Ko Sīsū 'a e Kalaisí: Ko e Fakamo'oni 'a e Kau Palōfita 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní**

- 54 Ngaahi Mo'oni fekau'aki mo Sīsū Kalaisí, Ngaahi Mo'oni fekau'aki mo Koé**
Fai 'e David A. Edwards
'Oku 'ikai malava pē e fekau ko ia 'a e Fakamo'uí ke tau hangē ko Iá; 'oku faingofua 'aupito ia.

- 56 Muimui 'i he Palōfítá**

Fai 'e Eletā Claudio R. M. Costa
Ko e taimi pē na'á ku 'ilo ai ko ha palōfita 'a Siosefa Sāmitá, na'e fie ma'u leva ke u fai ha me'a ki ai. Pea kuo faitāpuekina ai e toenga 'o 'eku mo'uí.

- 60 Ko e Kī ki hono Fakamolemole'i Pē Aú**

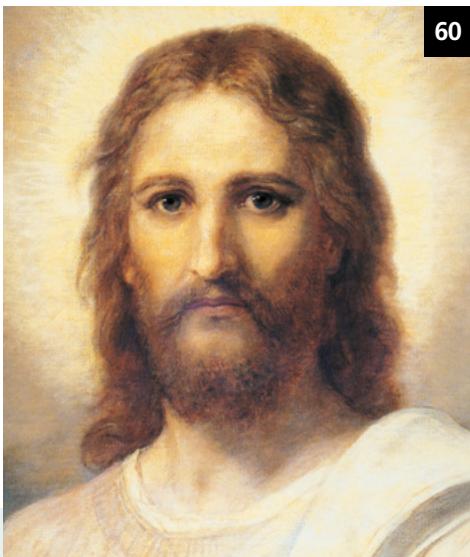
Fai 'e Madison Child
Na'á ku toki 'ilo'i ko e taimi 'oku tau falala ai kia Sīsū Kalaisí mo 'Ene 'alo'ofá, 'e lava ke fakamolemole'i ai kitautolu mo tau fakamolemole'i pē kitautolu.

- 62 Pousitā: Ko e Mālohi 'o e Fakamo'uí ke Huhu'í**

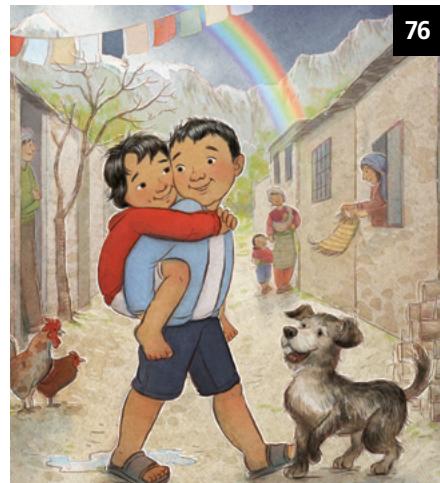
- 63 'Ai Hangatonu**

Te u 'ilo'i fefé nai pe kuó u fakatomala kakató? Te u 'ilo'i fefé na'á ku fakahoko e fili totonú 'i hono fili hoku malí?

- 64 Ko 'Etau Tafa'akí**



60



76

- 66 Ulo Atu Ho'o Māmá: Mateuteu ke Tokoni!**

'E lava ke u hoko ko ha maama ki he ni'ihi kehé 'i he'eku ngāue tokoní, ngāue fakafai'fekau mo e lotú.

- 68 Ko e Fili ke Tohí**

Fai 'e Justina Lichner
He 'ikai te ke lava ma'u pē 'o fili e me'a 'okú ke lelei aí, ka te ke lava 'o fili ke fai ho lelei tahá.

- 70 Tautehina Ma'u Pē**

Fai 'e Jordan Wright
Te mau lava 'o fakataha ma'u ai pē 'o ta'engata neongo pe ko e hā ha me'a 'e hoko, koe'uhí na'e sila 'i homau fāmilí 'i he temipalé.

- 72 Ko e Fakamo'oni 'a e Kau 'Apostoló kia Kalaisí: 'Okú Ne Mo'ui!**

Fai 'e Eletā M. Russell Ballard

- 73 Te u Lava 'o Lau e Folofolá: Ko e Fuakava Faka-'Épalahamé**

- 74 Mūsiká: Ketisemani**
Fai 'e Melanie Hoffman

- 76 Ngaahi Talanoa Mei he Folofolá: Noa**
Fai 'e Kim Webb Reid

- 79 Peesi Valivalí: 'Oku Tauhi Ma'u Pē 'e he Tamai Hēvaní 'Ene Ngaahi Tala'ofa**

Ko e makasini fakavahaāpuleanga 'eni 'a e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Māoniōni i he Ngahi 'Aho Kimui Ni
Ko e Kau Palestineni 'Uluaki: Thomas S. Monson, Henry B. Eyring, Dieter F. Uchtdorf
Ko e Kōlomu 'o e Kau 'Apostetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uā: Russell M. Nelson, Dallin H. Oaks, M. Russell Ballard, Jeffrey R. Holland, David A. Bednar, Quentin L. Cook, D. Todd Christofferson, Neil L. Andersen, Ronald A. Rasband, Gary E. Stevenson, Dale G. Renlund

Étitá: Hugo E. Martínez
Kau Tokoni 'Étitá: Randall K. Bennett, Carol F. McConkie
Kau 'Étivaisá: Brian K. Ashton, Bonnie H. Cordon, LeGrand R. Curtis Jr., Edward Dube, Sharon Eubank, Donald L. Hallstrom, Douglas D. Holmes, Erich W. Kopischke

Talékita Pulé: Richard I. Heaton
Talékita 'o e Ngahi Makasini 'a e Siasi: Allan R. Loyborg
Pule Pisini: Garff Cannon

Talékita Pulé: Adam C. Olson
Tokoni 'Étitá Pulé: Ryan Carr
Tokoni Faipulusi: Francisca Olson

Timi ki hono Tohi mo hono 'Étitá: Maryssa Dennis, David Dickson, David A. Edwards, Matthew D. Flitton, Lori Fuller, Garrett H. Garff, LaRene Porter Gaunt, Jon Ryan Jensen, Charlotte Larcabal, Michael R. Morris, Eric B. Murdoch, Sally Johnson Odekirk, Joshua J. Perkey, Jan Pinborough, Richard M. Romney, Mindy Anne Selu, Marissa Widdison

Talékita Pule 'Étitá: J. Scott Knudsen

Talékita Faka'āti: Todd R. Peterson

Kau Ngāue ki hono Fokotu'utu'u 'o e Makasini: Jeanette Andrews, Fay P. Andrus, Mandie Bentley, C. Kimball Bott, Thomas Child, David Green, Colleen Hinckley, Eric P. Johnsen, Susan Logren, Scott M. Mooy, Emily Cheiko Remington, Marc W. Robison, Brad Teare, K. Nicole Walkenhorst

Kou'otineita Intellectual Property: Collette Nebeker Aune
Pule he Fakatahatahā'i 'o e Makasini: Jane Ann Peters

Timi ki he Fakatātā ma Fakatahatahā'i 'o e Makasini: Ira Glen Adair, Julie Burdett, Thomas G. Cronin, Bryan W. Gygi, Ginny J. Nilson, Derek Richardson

Fokotu'utu'u: Joshua Dennis, Ammon Harris

Talékita ki he Pāki: Steven T. Lewis

Talékita ki hono Tuفا: Troy R. Barker

Kau Ngāue ki he Liahona i Tongā:

Étitá: Tūlīma L. Finau

Tokoni 'Étitá: Patrick Taufa

Kaungā 'Étitá: Stella Tuifua

Ko e totongi ki hono fakakātoa 'o e ngahi *Liahona* he ta'u 'oku TōP \$3.60. Ko e tū'a-sila 'eni ke fai mai ki ai 'a e totongi mo e ngahi fakaēkeeké: Senitā Tufakiāngā Nāunaū, Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Māoniōni i he Ngahi 'Aho Kimui Ni, PO Box 109, Nuku'alofa, Tongatapu, Tonga. Telefoni (676) 29-176.

Ke māu 'a e ngahi totongi ki ho'o makasini i he ngahi fonua mavaha mei he lunaiteti Siteiti mo Kānata, 'alu ki he store.lids.org pe fetu'utaki ki he senitā tufakiāngā nāunaū 'a e Siasi pe taki fakauotu mo fakakōlo.

Omī 'a e ngahi fakamatalā mo e ngahi fakaēkeeké he 'initanet i he *Liahona*.lds.org; i he meili ki he *Liahona*, Rm. 2420, 50 E. North Temple St., Salt Lake City, UT 84150-0024, USA; pe ī-meili ki he *liahona@ldschurch.org*.

Ko e *Liahona* (ko ha lea i he Tohi 'a Molomonā 'oku 'uhinga ia ko e "kāpasa" pe mē'a "fakahinohino") 'oku pulusi 'a e Makasini Fakavahā Pulēangā i he lea faka-Ālepēniā, Āmeriā, Pisiālā, Kempitā, Puliukā, Sepuano, Siaina, Siaina (fakafainogofua'i), Kolēsia, Seki, Tenimāake, Holani, Pilitānia, Esitonā, Fisi, Finilani, Falanise, Siamane, Kaliśi, Hungali, Aisileni, Initonēsiā, Ītali, Siapani, Kilipati, Koleā, Letivā, Lifuēniā, Malakasi, Māseleisi, Mongokōlū, Noaué, Pōlani, Suētēni, Suhili, Takālokā, Tahitī, Tāleni, Tongā, Lukulelini, Ītu mea e faka-Vietinēri. (Oku kekekehi pē 'a e tu'o lāhi hono pulusi, 'o fakatafau mo e lea fakafonu.)

© 2018 'e he Intellectual Reserve, Inc. Māu 'a e ngahi totongi fakafonu pē. Paaki i he lunaiteti Siteiti o' Amelikā.

Fakamatalā ma'u mafai pulusi: Tukukehi 'o ha toki fakahā atu, e lava 'e he nihi fakafotuitui o hiki ha tatau o e *Liahona* ki heēnanā fakaāongā fakatautāha oku 'iki fakamōsesiale (kau ai ki he ngahi uiu'i faka-Siasi). E lava ke taofī e totou ko 'eni i ha fafahingā taimi pē. He 'iki lava ke hiki ha tatau o ha nāunaū visual 'oku fakahā atu hanō fakataputapu i he tafā'aki 'oku hā ai e tokotaha 'oku 'āna'a e fakatātā. 'Oku totoune ke fakatu'asila 'a e ngahi fehu tekaūku mo e māu mafai pulusi ki he Intellectual Property Office, 50 E. North Temple, St. Fl. 13, Salt Lake City, UT 84150, USA; ī-meili: cor-intellectualproperty@ldschurch.org.

For Readers in the United States and Canada:

March 2018 Vol. 42 No. 3. LIAHONA (USPS 311) Tongan (ISSN 1522-9254) is published monthly by The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 50 East North Temple, Salt Lake City, UT 84150. USA subscription price is \$10.00 per year; Canada, \$12.00 plus applicable taxes. Periodicals Postage Paid at Salt Lake City, Utah. Sixty days' notice required for change of address. Include address label from a recent issue; old and new address must be included. Send USA and Canadian subscriptions to Salt Lake Distribution Center at address below. Subscription help line: 1-800-537-5971. Credit card orders (Visa, MasterCard, American Express) may be taken by phone. (Canada Poste Information: Publication Agreement #40017431)

POSTMASTER: Send all UUA to CFS (see DMM 507.1.5.2). NONPOSTAL AND MILITARY FACILITIES: Send address changes to Distribution Services, Church Magazines, P.O. Box 26368, Salt Lake City, UT 84126-0368, USA.

TOE LAHI ANGE 'I HE 'INITANETÍ



Lau e ngaahi talanoá pea fakahū mai ho'o fakamatalā i he liahona.lds.org.



Ma'u e ngaahi pōpoaki fakalaumālie mo ala vahevahé ('i he lea faka-Pilitāniā, faka-Potukalī, mo e faka-Sipeini) i he facebook.com/liahona.



'Ave 'a e fakamatalā ki he liahona@ldschurch.org.

NGAHHI ATĀ MEHE GETTY IMAGES

Ma'u ia 'i he store.lds.org. Pe 'āhi ki ha senitā tufakiāngā nāunaū, fehu'i ki he kau taki 'o e uōti, pe telefoni ki he 1-800-537-5971 ('lunaiteti Siteiti mo Kānata)



NGAAHI TEFITO 'I HE MAKASINI KO 'ENÍ

'Oku fakafosonga'i 'e he ngahi mata'ifikā 'a e peesi 'uluaki 'o e fakamatalā.

Angavaivai, 10, 34

Faiako 'āhi, 7, 8

Faingata'ā, 12

Fakafoki Mai 'o e Ongoongolelei, 4, 34

Fakaleleí, 10, 12, 50, 54, 60, 62, 63, 74, 80

Fakamālohiā, 41

Fakamo'oni, 50, 72

Fakatomalā, 60, 63

Fāmilī, 18, 28

Hisitōlia fakafāmilī, 38,

40, 64

Kau Palōfitá, 50, 56, 76

Konifelenisi lahi, 4, 12

Lea 'o e Potó, 18

Lotú, 4, 7, 34, 42, 43, 63, 64, 66

Maté, 16, 70

Me'a fakapa'angá, 20

Ngaahi fatongia faka-Siasi, 10, 41

Ngaahi Folofolá, 73

Ngaahi Fuakavá, 73

Ngaahi Temipalé, 44, 48

Ngāue fakafafeikaú, 48, 64, 66

Ngāue tokoni, 8, 10

Nofomalí, 18, 28, 44, 63

Palani 'o e fakamo'ui, 14, 16, 18, 50, 60, 70

Siosefa Sāmita, 34

Sisū Kalaisi, 14, 28, 34, 50, 54, 60, 62, 72, 74, 80

Tamai Hēvaní, 4, 34, 42, 79

Tau'atāina ke Filí, 18, 63, 68



Fai 'e Palesiteni
Dieter F. Uchtdorf

Tokoni Ua 'i he Kau
Palesitenisi 'Uluakí

KO E FOLOFOLA 'A E 'OTUÁ KI HE'ENE FĀNAÚ

• **O**ku fakahā mai 'e he folofolá ko e fuofua me'a na'e fai 'e he 'Otuá hili hono ngaohi 'o e tangatá mo e fefiné ko e folofola kiate kinaua.¹ Na'á Ne ma'u ha fakamatala mo ha fakahinohino mahu'inga kiate kinaua. Na'e 'ikai ko 'Ene taumu'á ke fakakavenga'i pe fakahoha-'asi kinaua ka ke tataki kinaua ki he fiefiá mo e nāunau ta'engatá.

Ka ko e kamata'angá pē ia. Talu mei he 'aho ko iá mo e kei fetu'utaki 'a e 'Otuá mo 'Ene fānaú. Kuo tauhi, mata'i-koloa'aki mo ako 'e he kau ākonga 'o e to'u tangata kotoa pē 'a 'Ene ngaahi folofolá. 'Oku fakahikihiki'i ia 'e kinautolu 'oku nau fie 'ilo ki he finangalo 'o e 'Otuá, pea 'oku nau fakamo'oni ki he mo'oni "e 'ikai fai ha me'a 'e [he] 'Eikí ko e 'Otuá, kae ta'e-fakahā ia ki he'ene kau tamaio'eikí ko e kau palōfítá."²

Kuo hoko ma'u pē 'eni ko ha sīpinga talu mei he kamata'angá pea 'oku kei hokohoko atu pē he kuongá ni. 'Oku 'ikai ko ha talanoa mālie pē ia 'i he Tohi Tapú; ko e founga ia na'e fokotu'u 'e he 'Otuá ke fakaa'u e ngaahi pōpoaki mahu'ingá ki He'ene fānaú. 'Okú Ne fokotu'u ha ni'ihi fakafo'ituitui mei hotau lotolotongá, uiui'i kinautolu ko ha kau palōfita, mo foaki kiate kinautolu e ngaahi lea ke nau lea 'akí, 'a ia 'oku fakaafe'i ai kinautolu ke tau "tali [ia] . . . 'o hangē ko [ha] lea ia mei [Hono] ngutu l'o'oná]." ³ Kuo Ne fakahā, "Neongo pe ko e fai ia 'i hoku le'o pē 'o'okú pe 'i he le'o 'o 'eku kau tamai-o'eikí, 'oku tatau ai pē."⁴

Ko e taha 'eni 'o e ngaahi pōpoaki nāunau'ia taha, fakalotolahi mo fakatupu 'amanaki lelei hono Fakafoki Mai 'o e Ongooongoleléi—oku folofola mai 'a e 'Otuá! 'Okú Ne 'ofa

'i He'ene fānaú. Kuo te'eki ke Ne tuku kitautolu ke tau hē holo 'i he fakapo'ulí.

'Oku tu'o ua 'i he ta'u kotoa pē, 'i 'Epeleli mo 'Okatopa, 'etau ma'u ha faingamālie ke fanongo ai ki he le'o 'o e 'Otuá 'o fakafou 'i He'ene kau tamaio'eikí 'i he'etau ngaahi konifelenisi lahi faka'ofo'ofá.

'Oku ou fakamo'oni atu, kimu'a pea tu'u atu ha taha mei he tu'unga malangá 'i he konifelenisi lahí, kuó ne fakahoko ha feilaulau, lotu mo ha ako lahi fau ki he'ene leá. 'Oku fakaofonga'i 'e he pōpoaki kotoa pē 'i he konifelenisi ha ngaahi houa lahi 'o 'enau teuteu mo e lotu fakamātoato ke mahino e me'a 'oku finangalo e 'Eikí ke fanongo ki ai 'a Hono Kāingalotú.

Ko e hā 'e ala hoko kapau te tau fakatauhoa e teuteu 'oku fai 'e he kau leá mo 'etau teuteú? 'E kehe fēfē nai 'etau 'amanaki atu ki he konifelenisi lahí kapau te tau fakakaukau ki he konifelenisi ko ha faingamālie ia ke ma'u ai ha ngaahi pōpoaki mei he 'Eikí tonu? 'E lava ke tau 'amanaki atu ke ma'u ha ngaahi tali fakataautaha ki ha fa'ahinga fehu'i pē pe palopalema te tau ala fehangahangai mo ia 'o fakafou 'i he ngaahi lea mo e ngaahi hiva 'i he konifelenisi lahí.

Kapau 'oku 'i ai ha taimi 'okú ke fifili ai pe 'e folofola fakahangatonu nai e Tamai Hēvaní kiate koe, te u fakamanatu atu e ngaahi lea faingofua mo mahu'inga fau 'oku hiva 'aki 'e he'etau fānau palaimelí: "[Ko ha] fānau [koe] 'a e 'Otuá, kuó Ne fekau mai." Ko 'Ene taumu'á ke tokoní'i koe ke ke toe foki ange 'o "nofo mo Ia ha 'aho."

Kapau te ke hū ki he Tamai Hēvaní ko 'Ene fānau, te ke lava 'o kole kiate Ia 'i ha loto fakamātoato, "Taki au, 'eva mo au, ke u 'ilo 'a e halá. Ako'i au ke u fai lelei." Te Ne



folofola atu 'o fakafou 'i Hono Laumālie Mā'oni'oní, peá ke tokī fili ai "ke fai [Hono] finangaló." 'Oku ou palōmesi atu kapau te ke fai ia, "[f'e] mohu tāpuekina [koe]."⁵

'Oku fie ma'u lahi ange e tataki 'a e 'Eikí 'i he kuongá ni 'i ha toe taimi ange 'i he hisitōlia 'o e māmaní. 'I he'etau teuteu ke fanongo ki he folofola 'a e 'Eikí, fakatauange te tau fekumi faivelenga ki he Laumālie 'o e mo'oni koe'uhí ke mahino, fakamāma'i pea tau fiefia fakataha 'i he taimi 'oku folofola ai 'a e 'Eikí 'o fakafou 'i He'ene kau tamaio'eikí.⁶

'Oku ou fakamo'oni atu "i [he'etau]

fai 'a e ngaahi me'a ni he 'ikai ikuna 'a [kitautolu] 'e he ngaahi matapā 'o helí; 'io, pea 'e fakamovetevetea atu 'e he 'Eiki ko e 'Otuá 'a e ngaahi mālohi 'o e fakapo'ulí ki mu'a 'iate [kitautolu], pea pule ke ngalulululu 'a e ngaahi langí koe'uhí ko ['etau] leleí, pea mo e lāngilangi 'o hono huafá."⁷ ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, Sēnesi 1:28.
2. 'Āmosi 3:7.
3. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 21:5.
4. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 1:38.
5. "Fānau Au 'a e 'Otuá," *Ngaahi Himí*, fika 2; *Tohi Hiva 'a e Fānāú*, 2-3.
6. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 50:21-22.
7. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 21:6.

KO E FAIAKO MEI HE PŌPOAKI KO 'ENÍ

E lava ke tau ma'u ha ngaahi tali fakataautaha ki he'etau ngaahi fehuí mo e palomalemá, 'i he'etau fanongo ki he konifele-nisi lahí, ki he kau tamaio'eiki 'a e 'Otuá kuo filí. 'E lava ke ke ale'a'i e ngaahi me'a ko 'ení mo kinautolu 'okú ke ako'i: Te ke teuteu fēfē ke ma'u ha ngaahi tali pehē lolotonga e konifelenisi lahí? 'Oku poupou'i kitautolu 'e Palesiteni 'Ukitofa ke tau "fekumi fakamā-toato ki he Laumālie 'o e mo'o-ní." 'Okú ke pehē ko e hā hono 'uhingá, pea te ke faka'aonga'i fēfē 'eni 'i ho'o teuteú? 'Ikai ngata 'i he ngaahi tāpuaki 'oku lave ki ai e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 21:6, ko e hā mo ha ngaahi tāpuaki kehe te ke ma'u 'i ho'o teuteu ke fanongo ki he folofola 'a e 'Eikí 'o fakafou 'i He'ene kau tamaio'eiki? Te ke lava 'o fakaafe'i 'a kinautolu 'okú ke ako'i ke nau hiki 'i ha tohinoa e ngaahi me'a 'oku ako'i kinautolu ki ai 'e he Laumālié 'i he konifelenisi lahi ko 'ení.

Teuteu ke Fanongo ki he Le'o 'o e 'Otuá



Nā'e fakamatala 'a Palesiteni 'Ukitofa ki he 'uluaki me'a na'e fai 'e he 'Otuá hili 'ene fa'u 'a e tangatá mo e fefiné, ko 'ene folofola kiate kinaua mo 'oange ha fakamatala mo ha ngaahi fakahinohino mahu'inga. 'Oku tau ma'u 'a e tāpuaki tatau 'i 'Epeleli mo 'Okatopa 'i he konifelenisi lahí, 'i he taimi 'oku lea mai ai 'a e kau taki 'o e Siasí mo 'omi e akonaki 'oku finangalo e 'Eikí ke tau fanongo ki aí.

Kuó ke 'osi fanongo nai ki he le'o 'o e 'Otuá 'o fakafou 'i He'ene kau tamaio'eikí 'i he konifelenisi lahí? Kuó

ke ongo'i nai hano 'oatu 'e ha pōpoaki 'a e tali ki he fehu'i kuo fuoloa ho'o fekumi ki aí? 'I ho'o tohinoá, te ke lava 'o tohi e a'usia ko iá mo e founiga na'a ne tokoni'i ai koé. Pea teuteu ke ke fanongo ki he le'o 'o e 'Eikí 'i he konifelenisi hokó, 'aki ha'o hiki e ngaahi fehu'i 'okú ke ma'u mo ako kinautolu lolotonga ho'o ako e folofolá. Lotu ki he Tamai Hēvaní, kole ke ke ma'u ha ngaahi tali mo ha ngaahi fakakau-kau lolotonga e konifelenisí. 'I ho'o fanongo ki he kau tamaio'eiki 'a e

'Otuá, tuku taha ho'o tokangá ki he ngaahi ue'i fakalaumālie fakafo'ituitui. Ko e hā kuó ke akó? Na'a ke ongo'i fēfē 'i hono ue'i koe ke ke liliú? Hiki e ngaahi ue'i ko iá koe'uhí ko e Laumālié ia 'oku lea atu kiate koé!

Manatu'i ma'u pē 'oku 'ofa 'a e Tamai Hēvaní 'iate koe pe a Ne tataki koe 'i he hala 'oku totonú. 'I ho'o feinga ke fanongo ki Hono le'o 'o fakafou 'i He'ene kau tamaio'eikí, 'e tapuaki'i mo fakamaama ai koe.

FĀNAÚ

Teuteu ki he Konifelenisí!

Faka'aonga'i e ki'i kaati ko 'ení ke teuteu ki he konifelenisi lahí. Tauhi e ki'i kātí lolotonga e konifele-nisí koe'uhí ke ke lava 'o hiki e me'a 'okú ke akó.

- **Hiki ho'o ngaahi fehu'i.**
'Oku ou fifili fekau'aki mo e . . .

- **Lotu ki he Tamai Hēvaní.**
'Oku ou fie tokoni ki he . . .

- **Fanongo ki he konifelenisi lahí.**
Na'a ku ako . . .



Lotua e Fine'ofa Takitaha 'aki Honau Hingoá

'E tupulaki 'etau 'ofa mo e ue'i fakalaumālie kiate kinautolu 'oku tau faiako 'a'ahi ki aí 'i he taimi 'oku tau lotu ai ma'a e fine'ofa takitaha 'aki honau hingoá 'i he loto-fakatōkilalo.

Na'e talamai 'e ha fine'ofa 'e taha lolotonga ha vaha'ataimi faingata'a 'i he'ene mo'uí, na'a ne fa'a ma'u ha tā telefoni pe ko ha pōpoaki 'i he telefoní mei he'ene ongo faiako 'a'ahí 'i hono "ngaahi 'aho faingata'a tahá" Hangē ne na 'ilo pē 'e kinaua e taimi na'a ne fie ma'u tokoni aí. Na'a ne 'ilo na'a na lotua ia lolotonga 'ena 'a'ahí pea 'iate kinaua pē foki.

'Oku vahevahe 'e he folofolá ha ngaahi sīpinga lahi 'o e kakai tangata mo e kau fafine ne nau lotu ma'a e ni'ihi kehé 'aki honau hingoá. Na'e kau e tamai 'a 'Alamā ko e Si'i 'i ha kakai na'e makehe 'aupito. Na'e fakahā 'e ha 'āngelo kia 'Alamā ko e Si'i, 'o tala ange "kuo lotu [ho'o tamaí] 'i he tui lahi koe'uhí ko koe . . . ; ko ia, ko hono 'uhinga 'eni kuó u ha'u ai ke fakamahino kiate koe 'a e māfimafi mo e mafai 'o e 'Otuá, koe'uhí ke lava 'o tali 'a e ngaahi lotu 'a 'ene kau tamaio'eikí 'o fakatatau mo 'enau tuí" (Mosaia 27:14).



Tu'i, Fāmilí, Fakafiemālié

'Oku fakaava hotau ngaahi lotó 'i he'etau felotu'akí ke tau ma'u e ngaahi tāpuaki 'oku finangalo 'a e 'Eikí ke foaki ma'a-tautolú. "Oku 'ikai ko e taumu'a 'o e lotú ke liliu 'a e finangalo 'o e 'Otuá, ka ke ma'u mai ma'a-tautolu mo ha ní'ihi kehe foki 'a e ngaahi tāpuaki kuo 'osi finangalo pē 'a e 'Otuá ke foaki maí, ka kuo pau pē ke tau kole pea tau toki ma'u ia."¹

Na'e pehē 'e Suli B. Peki, ko e Palesiteni Lahi mālōlō 'o e Fine'ofá, "Fakakaukau ki he mālohi te tau ma'u fakalukufua kapau 'e lotu fakamātoato e fine'ofa kotoa 'i he pongipongi mo e efiafi kotoa pē pe, lotu ma'u pē 'o hangē ko ia kuo fekau 'e he 'Eikí."² 'Oku fakamālohia kitautolu fakataautaha mo 'etau hoko ko e kakai fefine 'o e Kāingalotu 'i he Ngaahi 'Aho Kimui ní 'i he'etau lotua 'a kinautolu 'oku tau faiako 'a'ahi ki aí.

Na'e pehē 'e Palesiteni Heneli B. 'Aealingi, Tokoni

'Uluaki 'i he Kau Palesiteni 'Uluakí: "Te ke lotua ai e founiga ke 'ilo'i 'a e lotó. . . . 'E fie ma'u ke ke 'ilo'i 'a e finangalo 'o e 'Otuá ke ke fai ke tokoni'i kinautolu pea fakahoko kotoa ia fakatatau mo e me'a te ke lavá, 'o ongo'i e 'ofa 'a e 'Otuá kiate kinautolú."³

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Fakahinohino ki he Ngaahi Folofolá, "Lotú."
2. Julie B. Beck, "What Latter-day Saint Women Do Best: Stand Strong and Immovable," *Liahona*, Nov. 2007, 110.
3. Henry B. Eyring, "Lakanga Fakataula'eikí mo e Lotu Fakafo'ituituí," *Liahona*, Mē 2015, 85.



Fakakaukau ki he Me'a ni

Ko e hā ha ongo fakalaumālie pe ngaahi fakakaukau kuó ke ma'u i ho'o lotu ma'a e kau fine'ofa fakataautaha 'okú ke faiako 'a'ahi ki aí?

Ngāue Fakatauhi

'E 'omai 'e he peesi ko ko 'ení ha tefito'i mo'oni kehekehe 'i he māhina takitaha kae 'ikai ko hano 'omai ha pōpōaki makehe pē, ke tokoni'i kitautolu ketau toe feako'aki lelei ange. 'I ho'o lotua mo fekumi ki he ue'i fakalaumālié, te ke 'ilo ai 'a e pōpoaki fakalaumālie mo e tokoni ki he fiema'u 'a e fefine takitaha.

KO E KAU FAIAKO ĀAHÍ KO HA KAU FAKAFOFONGA KINAUTOLU 'O E 'OTUÁ

Fai 'e Alice C. Smith

'Oku faka'ilonga'i 'e he polokalama fo'ou ko 'ení e mo'ui 'a e kau fefine mo'ui lioá mo 'enau ngaahi pōpoakí, konga na'e to'o mei he tohi 'i he Tu'unga Malangá: Ngaahi Malanga i ha Ta'u 'e 185 'a e Kau Fefine i he Siasí (2017).

Na'e fetaulaki 'a Sisú mo e fa'ahinga kotoa pē 'o e masivá, mahakí mo e mamahí 'i He'ene hā'ele 'i he ngaahi tafungofunga mōmoa 'o Kālelī pe 'i he ngaahi hala 'o Siuteá. Na'a Ne 'afio'i 'a e ni'ihi ne faiangahala pea fakatomalá mo e ni'ihi ne faiangahala pea 'ikai fakatomalá. Na'a Ne fetaulaki mo e fai ngata'a'iá. Pea tupu mei He'ene ngaahi a'usiá mo e mahino kotoa ko 'ení 'Ene fakaafe anga'ofa mai, "Ha'u kiate au."

Na'e fakahā 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'i he 1830, ko e 'Otuá "ko e 'Otua tatau 'oku ta'e-fa'a-liliu" [T&F 20:17]. Ko ia, na'e 'ikai fakatu'upakē hono ui ha kau fefine 'e toko 16 'i he 'aho 28 'o Siulaí "ke nau fekumi ki he kau masivá mo e faingata'a'iá . . . ke feau e ngaahi fie ma'u 'a e tokotaha kotoa pē."¹ Ko ha toko hongofulu mā ono 'i ha māmanī 'oku toko laui miliona. Ka na'e pau ke 'i ai ha kamata'anga. 'I he 1846, ko ha kau faiako 'a'ahi pē 'e toko 16; 'i he 'ahó ni [1969], kuo laka he toko 100,000; 'e toko 200,000 'apongipongi; pea toko ua miliona 'i he 'aho ka hoko maí.

'I he ngaahi uike si'i kuo hilí, na'a ku fetaulaki mo ha'aku kaungāme'a mamae. Ko ha ngaahi ta'u lahi 'eni 'ene faivelenga 'i he Fine'ofá. . . . Na'a ku 'eke ange pe ko e hā hono fatongia 'i he Siasí 'i he taimi ní. Na'a ne ki'i longo taimi si'i. Peá ne tali mai leva, "Io, ko ha faiako 'a'ahi pē." Ko

ha faiako 'a'ahi pē! Na'a ku fakakau-kau hili 'ema mātukú, te ne ongo'i fefé nai kapau na'e folofola . . . ange 'e he Fakamo'uí, "Oku ou fie ma'u ke ke hoko ko Hoku fakafofonga. 'Oku ou fie ma'u ke ke fakahā ki he kau fine'ofa [okú ke fefine 'a'ahi ki aí] 'oku ou 'ofa 'iate kinautolu, pea 'oku ou tokanga ki he me'a 'oku hoko kiate kinautolu mo honau ngaahi fāmilí. 'Oku ou loto ke ke tokoni mai, ke ke tokanga'i e kau fine'ofa ko 'ení, ke ke tokanga kiate kinautolu koe'uhí ke lelei e me'a kotoa pē 'i hoku pule'angá." Kapau ko 'ema fetaulakí, hili ha fakataha pehē, 'ikai 'e kehe 'ene tal? Kuo te'eki nai ke Ne ui ia 'o fakafou 'i Hono lakanga fakataula'eikí 'o hangē tofu pē na'a Ne tu'u 'i mu'a 'iate iá?

Ko e toko fiha nai 'i he'etau kau faiako 'a'ahí 'oku nau fakakau kiate kinautolu ko e "kau faiako 'a'ahi pē"?

'Oku ma'u 'e he faiako 'a'ahí 'a e faingamālie lelei ki hono kumi 'a kinautolu 'oku fie ma'u tokoní. 'Ikai ngata aí, 'okú ne fakahaa'i ki he kau fine'ofá kotoa 'okú ne 'a'ahi ki aí, 'oku 'i ai ha taha 'oku tokanga atu pea 'oku tokanga atu mo e 'Otuá.

. . . Na'a ne pehē 'oku 'ikai totonu ke hoko ia ko ha tokotaha 'okú ne toki fakavave hake pē 'i he faka'osinga 'o e māhiná, "Ko ha ki'i taimi si'i pē 'oku ou ma'u—'oku ou 'ilo kuó ke



**FEKAU'AKI MO
SISITĀ SĀMITA**

Na'e 'osi e ako 'a 'Ālisi Kolotoni Sāmitá (1913–2006) mei he 'Univēsiti Kolomupiá 'i he taú 1934. Na'a ne hiki mo

hono husepāniti ko Uitinií ki Lōkani, 'Iutā, USA, 'i he taú 1946 ke hū 'i he 'Univēsiti 'Iutā Siteití, 'a ia na'e ma'u ai 'e 'Ālisi hono mata'itohi MA 'i he saienisi 'o e sōsiolosiá (sociology) peá iku 'o kau ai 'i he kau ngāué. 'I he'e hoko ko ha tokoni palō-fesá, na'a ne faiako 'o aú ki he 1970 tupú, peá ne fakafisi koe'uhí kae tokanga ange ki hono fatongia 'i he poate lahi 'a e Kau Fine'ofá. Na'e ui 'a Sisitā Sāmita ke ngāue 'i he poate lahi 'a e Kau Fine'ofá 'i he taú 1964, pea na'a ne fua fatongia 'i ha taú 'e 14. Na'a ne 'omi ha taukei mo ha poto fakaako ki he poaté.

Na'e nofo 'a e fāmili Sāmitá 'i Viena, 'Aositulia mei he taú 1960 ki he 1963, 'a ia na'e ui ai kinaua ke na fokotu'u e fuofua 'ulu'i 'ofisi 'o e misiona 'a e Siasí 'i 'Aosituliá.

Na'e fai 'e 'Alisi Sāmita 'a e lea ko 'ení 'i he fakataha'a'anga 'a e kau 'ofisa 'o e Fine'ofá 'i he konifelenisi lahi 'i 'Okatopa 'o e 1969; na'e fakatonutonu 'a e faka'ilonga leá mo e mata'itohi lahí.

lau e pōpoakí mo 'ilo lelei ange ia 'iate au, pea 'oku 'ikai te ke fie ma'u ia 'e koe. 'Okú ke fēfē hake, peá ta toki fetaulaki 'i he Fine'ofá he uike kaha'ú." 'Oku totonu ke fakahaa'i 'e he faiako 'a'ahí ha 'ofa 'okú ne tāpuekina 'a e fine'ofa na'e 'a'ahi ki aí mo hono fāmilí fakatou'osi. . . .

. . . 'I he tupulaki 'a e Siasí 'i he ta'u kotoa, 'e tupulaki ange hono fie ma'u ke tokolahí e kau faiako 'a'ahí. . . . Te nau tokoni ke tau'i 'a e ongo'i li'ekina 'okú ne uesia hotau māmaní mo e 'ulungaanga ta'e'ofa 'oku angamaheni 'i he ngaahi kolo lalahí. Te nau tokanga'i 'a e mulí,

uitoú, paeá, kafó, mo e mafasiá, pea tokanga'i e kau fine'ofa kotoa pē 'i he loto-tokanga, mo e 'ofa lahi. . . . Te nau tokoni ki hono fakafiemālie'i e mamahi fakatu'asinó, faka'elotó mo e faka'atamaí. Te nau tokoni ki he faiangahalá mo fakafiemālie'i 'a e loto-mamahí. Te nau tufaki e pōpoaki 'o e ongoongolelei 'ofá ki he'etau kau fine'ofa kotoa pē 'i he funga 'o e māmaní. . . .

"Ha'u kiate au 'a kimoutolu kotoa pē 'oku feinga mo mafasiá, pea te u foaki 'a e fiemālie kiate kimoutolu.

"To'o 'eku ha'amongá kiate kimoutolu, pea mou ako 'iate au; he 'oku ou

angavaivai mo angamalū: pea te mou 'ilo ai 'a e fiemālie ki homou laumālié.

"He 'oku faingofua pē 'eku ha'a-mongá, pea 'oku ma'ama'a 'eku kavengá" [Mātiu 11:28–30].

'Ofa ke tāpuekina 'e he 'Otuá 'a e kau faiako 'a'ahí. He 'oku faingofua pē 'a e ha'amongá pea ma'ama'a 'a e kavengá 'i he taimi 'oku tau ngāue fakataha aí.

. . . 'Oku ou lotua ke pehē ma'u pē. 'Emeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Former Relief Society Handbook, p. 29.

Vakai, *Handbook of the Relief Society of the Church of Jesus Christ of Latter-day Saints* (1931), 29.



FEITU'U TE TAU MA'U AI 'A E FAKAFIEMĀLIÉ

Fai 'e Nettie H. Francis

Ko e Fine'ofá ko ha feitu'u ia 'oku totonu pea 'e lava ke ma'u ai 'e he kau fine'ofá 'o e ngaahi tūkunga kotoa pē ha fakafiemālie 'i he'enau fepoupouaki, fetokoni'aki mo fe'ofa'aki.

Na'á ku hoko ko ha palesiteni Fine'ofá 'i homau uōtí 'i he'eku kei nofo mo hoku fāmilí 'i Lasi Veikasi, Nevata, USA. Na'á ku tupulaki 'i he'eku feohi mo e kau fine'ofa lelei 'i homau uōtí. Na'á ku manako 'i hono palani e ngaahi 'ekitivití na'e fakatupu langaki mo'uí, tataki e houalotu Fine'ofá, kau atu ki he ngaahi fakataha mo e kau taki 'o e uōtí mo tokoni ki he ngaahi fāmilí.

Na'á ku faka'aonga'i ha taimi lahi ke u 'a'ahi ai ki he kau fine'ofá 'i honau ngaahi 'apí. Na'á ku tokoni foki ki he ngaahi fa'ē ne nau ongosiá, puke pe ongo'i lōmekiná—kau fine'ofa ne nau fie ma'u ha fakafiemālie fakalaumālie mo fakatu'asinó fakatou'osi. Makehe mei hoku ngaahi fatongia ko ha fa'ē kei talavou ki ha fānau 'e toko onó, na'á ku ongo'i lavame'a mo ongo'i 'oku fie ma'u au.

Pea na'e fakafokifá e liliu 'eku mo'uí.

Na'e tali 'e hoku husepānití ha ngāue 'i ha siteiti 'e taha. I loto 'i ha māhina 'e taha ne mau fakamā'opo-'opo pea hiki mei homau 'api 'i Lasi

Vēkasí ki ha ki'i fale nofo totongi 'i he feitu'u momoko 'o Kesipā, Uaiōmingí. 'I he uike tatau pē ne mau hiki aí, ne u 'ilo'i 'oku ou feitama—ko ha ongo māhangá!

Na'á ku puke lahi 'aupito 'i he pō ne mau tū'uta ai ki homau 'api nofo totongí. 'Oku ou manatu'i 'eku tokoto 'i he mohengá 'o 'ikai toe fu'u lava ke 'unu holo kae tokanga'i 'e hoku huesepānití 'ema fānau mo fetuku hifo 'emau utá mei he veeni fetukutukú. Ko e kamata'anga ia 'o e faingata'a-'ia fakatu'asino 'o 'eku mo'uí. 'I he māhina 'e fā hono hokó, na'e 'ikai ke u lava 'o kai ta'e te u lua 'aki ia pea na'e 'ikai mei 'i ai ha'aku ivi ke tokoni ki hoku fāmilí, tokanga'i 'ema fānau, pea—taimi 'e ni'ihi—ke feime'atokoni.

'I he kei fakaangaanga hoku husepānití ki he'ene ngāue fo'oú, na'á ku feinga au ke u feangai mo homau koló mo fakahū 'ema fānau 'e toko faá ki he akó. Na'e 'efi'efi 'aupito homau ki'i fale nofo totongí, pea ne mau toki kumi pē e 'ū me'a ne mau fie ma'u mei he ngaahi puhá. Te u fakahū 'eku fānau he matapaá he pongipongi



kotoa ke nau 'alu ki he akó pea 'i he toenga 'o e 'ahó ne u tokoto 'i he seá kae va'inga pē 'eku ongo ki'i tamaiki ikí 'i he tafa'aki.

'I ha pongipongi 'e taha hili e mavahe atu 'a e kauleká ki he akó, na'e tatangi e fafangu 'o e matapaá. Na'e fakaava 'e ha taha 'o 'eku ongo ki'i tamaikí e matapaá, pea na'e tu'u ai ha fine'ofa mei he kau palesiteni'si 'o e Kau Fine'ofá 'o homau uooti fo'oú. Na'á ne pukepuke ha kato na'e fa'o ai ha ngaahi me'a pea na'e ha'u mo 'ene ta'ahiné. Na'á ne ha'u ke tali-tali lelei au ki he uōtí.

Na'á ku fakamā'ia.

Na'á ku kei 'i hoku vala mohé pē 'o tokoto he seá mo ha kane 'i hoku



KE MOU FEPOUPOUAKI

"Ke hoko ko ha kau tautehiná, 'okú ne fakahaa'i mai 'e ia 'oku ikai lava ke veteki hotau vaá. 'Okú fetauhi'aki e kau tautehiná, 'oku nau femalu'iaki, gefakafiemālie'aki mo fepoupou'aki 'i he faingata'a mo e faingamālie."

Bonnie L. Oscarson, Palesiteni Lahi'o e Kau Fine-mui, "Feeohi Fakatokouá: 'Okú Tau Fie ma'u Mo'oni e Ni'ihī Kehé," Liahona, Mē 2014, 119.



tafa'akí. Na'e va'inga 'eku ongo ki'i tamaikí ta'ekofu 'i he falikí, 'a ia na'e kei felefele 'i he ngaahi puha na'e kei fie ma'u ke fakamaau fakaleleí.

Na'e hū mai e fine'ofa lelei ko 'ení 'o tuku hifo 'ene kató 'i ha tuliki 'o e tēpilé. Pea na'á ne tangutu hifo 'i homau lotofale felefelé 'o ma talanoa—'o ne 'eke'eke fekau'aki mo au mo homau fāmilí.

Na'á ku ongo'i loto-fakatōkilalo 'i he'ema talanoá. 'I he māhina 'e taha kuohilí, na'á ku 'i hono tu'ungá, 'o 'a'ahi ki he kakaí mo tokoni. 'I he taimi ní, kuo liliu e tükungá ia. Na'á ku tokoto pē 'i ha fale moveuveu 'o fu'u fie ma'u ha gefakafiemālie. Na'á ku tuenoa, ongo'i lōmekina mo fe'ao mo

ha tükunga na'e laka ange 'i hoku iví. Na'á ku kau au 'i he kau fine'ofa na'e fie ma'u tokoní. Kuo fakamanatu mai 'e he 'Eikí 'okú ou fie ma'u Ia mo e tokoni 'okú fakafou mai 'i He'ene kau tamaio'eikí.

Hili 'ene mavahé, na'á ku ma'u ha ongo'i fiemālie 'i he'eku vakai atu ki he'ene kí'i kato talitali lelei ne hili 'i he funga tēpilé. 'I he ngaahi uike hoko mái, na'á ku ifo'ia 'i he me'a ne 'i he loto kató peá u hounga'ia 'i he toutou 'a'ahi mai 'a e Palestemi Fine'ofá 'o tokoni mo poupou mai lolotonga e ngaahi māhina faingata'a ko iá. Na'á ku ongo'i hounga'ia 'i he 'amanaki lelei mo e gefakafiemālie 'okú lava ke foaki 'e ha fine'ofa 'e taha ki ha fine'ofa kehe.

Hili ha ngaahi māhina si'i mei ai na'á ma fakatau ha 'api nofo'anga na'e lahi fe'unga ki homau fāmilí. Na'e iku 'eku feitama faingata'a iá 'o fā'ele'i ha ongo māhangā faka'ofo'ofa. Pea na'e hoko e fine'ofa angaleleí ko hoku kaungāme'a ofi pea hokohoko atu 'ene poupou'i mo langaki hake au 'aki 'ene fakamo'oni mo e sīpingá. 'Okú ou fa'a fakakaukau ki he pongipongi faingata'a na'e 'a'ahi mai aí peá u ongo'i hounga'ia 'i he'ene fakahoko hono fatongiá.

'Okú ou fakamo'oni ko ha "kau paea kotoa pē" kitautolu 'i he 'ao 'o e 'Otuá (vakai, Mosaia 4:19). 'E lava ke liliu hotau ngaahi tükungá 'i ha fa'a-hinga taimi pē, 'o tau fakatokanga'i ai 'etau fu'u fie ma'u 'etau Tamaí—mo kinautolu 'okú nau tokonia kitautolu Ma'aná. Kuó u 'ilo 'eni 'o lahi ange 'i ha toe taimi ko e Fine'ofá ko ha feitu'u ia 'e lava pea 'oku totonus ke ma'u ai 'e he kau fine'ofa 'o e ngaahi tu'unga kotoa pē ha gefakafiemālie 'i he'enau tokanga, tokoni, mo fe'ofa'akí. ■

'Okú nofo 'a e taha na'á ne fa'u 'i Iutā, USA.

KI'I TOHI FAKAMATALA 'O E KONIFELENISI 'O 'OKATOPA 2017

"Ilonga ha me'a kuó u lea 'aki 'e au ko e 'Eikí, kuó u lea 'aki ia; . . . neongo pe ko e fai ia 'i hoku le'o pē 'o'okú pe 'i he le'o 'o 'eku kau tamaio'eikí, 'oku tatau ai pē" (T&F 1:38).

'I ho'omou toe fakamanatu e konifelenisi lahi 'o 'Okatopa 2017, 'e lava ke mou faka'aonga'i 'a e ngaahi pēsí ni (mo e Kii Tohi Fakamatala 'o e Konifelenisí 'i he ngaahi makasini he kaha'ú), ke tokoni atu ki ho'omou ako mo faka'aonga'i 'a e ngaahi akonaki fakamuimuitaha 'a e kau palōfita mo'uí mo e kau 'apostoló mo e kau taki kehe 'o e Siasí.



MAHU'INGA FAKATOKĀTELÉNE



KO HOTAU MAHU'INGA FAKALANGÍ

"E fakapapau'i mai 'e he Laumālié kiate kitautolu fakafo'ituitui 'a hotau mahu-inga fakalangí. . . .

"Tuku mu'a ke u fakamahino'i 'a e fie ma'u ke fakafaikehekehei 'a e ongo fo'i lea matu'aki mahu'inga ko 'ení: *mahu'ingá* mo e *tāú*. 'Oku 'ikai ke na tatau. 'Oku 'uhinga 'a e *mahu'ingá* fakalaumālié ki he'etau fakamahu'inga'i kitautolu 'i he founa 'oku fakamahu'inga'i 'aki 'e he Tamai Hēvaní kitautolú, kae 'ikai ko e founa 'a e māmaní. Nae fakapapau'i hotau mahu'ingá kimú-pea tau toki haú ki he māmaní. . . .

"I he tafa'aki 'e tahá, 'oku ma'u 'a e *mo'uí tāú* 'i he talangofuá. Kapau te tau faiangahala, 'oku tau ta'etaau, ka 'oku 'ikai 'aupito he taimi te tau ta'e-mahu'inga ai! 'Oku hokohoko atu pē 'etau fakatomalá mo 'etau feinga ke hangē ko Sīsuú, mo kei kakato pē hotau mahu'ingá. . . . Te tau kei mahu'inga pē ki he Tamai Hēvaní 'o tatau ai pē. . . .

". . . Kapau 'oku lahi 'etau 'ofa ki he Fakamo'uí mo e me'a na'a Ne fai ma'atautolú 'o lahi ange ia 'i he ivi 'oku tau 'ai ki he ngaahi vaivaí, tālafilí, pe tō'onga koví, te Ne tokoníi leva kitautolu ke tau ikuna'i 'a e ngaahi me'a fakatupu mamahi 'i he'etau mo'uí. 'Okú Ne fakahaofi kitautolu mei hotau ngaahi vaivaí."

Joy D. Jones, Palesiteni Lahi 'o e Palaimelí, "Mahu'inga Ta'e-Hano-Tatau," *Liahona*, Nōvema 2017, 14, 15.

Ke lau, mamata pe fanongo ki he ngaahi lea 'o e konifelenisi lahi, vakai ki he conference.lds.org

**MANATU'I KO HAI KOE**

"Manatu'i 'okú ke kau ki ha fale fakatu'i 'o e pule'anga 'o e 'Otuá, ko e ngaahi 'ofefine kimoutolu 'o ha Ongomātu'a Fakalangi, 'okú Na pule'i 'a e 'univēsí.

"Oku mou ma'u e DNA fakalaumālie 'o e 'Otuá. 'Oku mou ma'u ha ngaahi me'afoaki mahu'inga ko e tuku'au mai mei homou fakatupu fakalaumālié lolotonga ho'omou i he maama fakalaumālié. Ko e fānau kimoutolu 'o 'etau Tamai Hēvani mohu 'alo'ofa mo ta'engatá, ko e 'Eiki 'o e Ngaahi Kau Tau, ko e Tokotaha na'e fakatupu 'a e 'univēsí, 'o ne fofola e ngaahi fetu'u he 'ataá mo fokotu'u e ngaahi palanité i honau vilo'angá.

"Oku mou i Hono to'ukupú.

"Ongo to'ukupu funganí.

"Ongo to'ukupu 'ofá.

"Ongo to'ukupu tokangá.

"Pea he 'ikai teitei hanga 'e ha lau 'a ha taha kau kiate koe 'o liliu e me'a ko iá. Ko e muna pē 'enau ngaahi leá i hono fakahoa atu ki he folofola 'a e 'Otuá kau kiate koe.

"Ko 'Ene fānau pelepelengesi koe.

"Oku Ne 'ofa 'iate koe.

"Neongo ho'o humú, neongo ho'o tafoki meiate lá, ka 'oku kei 'ofa pē 'Otuá 'iate koe. Kapau 'okú ke ongo'i hē, liekina pe tuēnoa—oua 'e ilifia. 'E kumi koe 'e he Tauhisipi Leleí. Te Ne hiki hake koe ki Hono umá. Pea te Ne fua mai koe ki 'api."

Palesiteni Dieter F. Uchtdorf, Tokoni Ua 'i he Kau Palesiteni 'Uluaki, "Tautehina 'e Toko Tolú," *Liahona*, Nōvema 2010, 17.

**SI'I NGAABI TOKOUA, FAKAULU ATU HO'OMOU MĀMĀ**

"I ho'omou tauhi e ngaahi fekau [a e 'Otuá], te Ne lava 'o ngāue 'aki kimoutolu i He'ene ngāuē. Ko 'Ene ngāuē mo e nāunaú ko e hakeaki'i mo e mo'ui ta'engata 'a e fefiné mo e tangatá.

"Síoku ngaahi tokoua, 'oku ui mai e kau palōfítá kiate kitautolu. Te mou anga mā'oni'i nai? Te mou fakamahino'i nai ho'omou tuí? Te mou lava nai 'o kehe 'aupito mo makehe? 'E tohoakii mai nai e nīhi kehe 'oku lelei mo faka'e'iiki mo fie ma'u homou fakakaungāmeá, 'e ho'omou fiefiá neongo homou ngaahi faingata'a? Te mou fakaulo atu nai homou māmā? 'Oku ou fakamo'oni e mu'omu'a e 'Eiki ko Sisū Kalaisí 'iate kitautolu pea 'e i hotau lotolotongá."

Sharon Eubank, Tokoni 'Uluaki i he Kau Palesiteni Lahi 'o e Fine'ofá, "Fakaulo Atu Ho'omou Māmā," *Liahona*, Nōvema 2017, 9.

FAKAFONU 'A E KONGA 'ATAÁ

Faka'aonga'i 'a e makasini 'o Nōvema 2017 pe hū ki he conference.lds.org ke laukonga lahi ange ai i he'enau ngaahi leá.

1. "E tokoni'i kitautolu 'e he Tamai Hēvaní ke tau 'ofa 'o a'u ki he nīhi 'oku tau pehē 'oku faingata'a ke 'ofa'i, kapau te tau _____ 'Ene tokoní." —Neill F. Marriott, "Nofo Ma'u i he 'Otuá pea Fakalele'i 'a e Maumaú."
2. "'Oku kau hatau tokolahi ki ha ngaahi hala fononga fakaofo 'o e _____ . . . Fehu'i loto pē kiate koe: Ko e hā ho'o taumu'a aofangatukú? . . . 'Oku fakatau nai ho'o fonongá ki he "ngaahi tāpuaki liunga lahi" ko ia kuo tala'ofa mai 'e he Fakamo'uí?" —M. Russell Ballard, "'Oku Hoko Atu e Fonongá!"
3. Ko e Tohi 'a Molomoná ko e taha ia e me'afoaki mahu'inga taha 'a e 'Otuá kiate kitautolú. Ko e heletā mo e pā fakatou'osi ia—'okú ne 'oatu e folofola 'a e 'Otuá he mala'e taú ke malu'i e loto 'o e kau angatonú mo hoko ko ha _____ 'o e mo'oní." —Tad R. Callister, "Ko e Fakamo'oni Mālohi 'a e 'Otuá: Ko e Tohi 'a Molomoná."

KO E 'UHINGA 'O 'ETAU 'AMANAKI LELEÍ

'Oku i ai ha palani ta'engata 'a e Tamai Hēvaní ke fakafoki hake koe kiate la. 'Oku 'afio 'a Hono 'Alo ko Sīsū Kalaisí mo koe, pea 'e hokohoko atu ai pē i ho'o fo'i laka kotoa pē.



KO E MO'UI KIMU'A PEA TOKI FANAUÍ

Na'e fakahā 'e he Tamai Hēvaní i he maama fakalaumālié ki he kotoa 'o 'Ene fānaú, 'Ene palani ke tokonii kitautolu ke tau hangē pē ko lá. Na'e fie ma'u 'e he palaní ha Fakamo'ui ke tokonii kitautolu ke tau ikuna'i 'a e mate fakatu'asinó mo e fakalaumālié foki. Na'e afeitaulalo 'a Sīsū Kalaisi ke hoko ko hotau Fakamo'uí pea mo foaki 'a e lāngilangí ki he Tamai Hēvaní (vakai, Mōsese 4:1–2).

FAKATUPÚ

Na'e fakatupu 'e Sīsū Kalaisi ha māmani faka'ofo'ofa ma'atautolu, 'i he malumalu 'o e fakahinohino 'Ene Tamaí (vakai, Kolose 1:15–16; 3 Nīfai 9:15). "'Oku fakatupu kotoa 'a e lahi 'o 'itānití, 'a e ngaahi nāunaú mo e ngaahi me'a lilo 'o e tā'efakangata-ngata 'o e 'ataá mo e taimí, ma'á e lelei 'a e kakai matelie hangē ko koe mo aú" (Tieta F. 'Ukitofa, "Okú ke Mahu'inga Kiate la," *Liahona*, Nōv. 2011, 20).

MO'UI 'I HE MĀMANÍ

'I he māmaní, kuo tau mavahe mei he 'afio'anga 'o e 'Otuá, ka 'e lava 'e he ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí 'o tataki kitautolu. Neongo 'oku tau faiangahala 'i ha ngaahi taimi, ka 'e lava ke fakamo'ui mo fakamole-mole'i kitautolu 'e he Fakamo'uí, 'i he taimi te tau fakatomala aí. Naá Ne mamahi 'o "lahi hake 'i he me'a 'oku fa'a kātakii 'e he tangatā" (Mosaia 3:7) koe'uhí ka tau lava ke ikuna'i 'etau ngaahi angahalá 'o 'ikai ke nau fakamala'ia'i kitautolu! (Vakai, Mosaia 4:2; 'Alamā 42:14–15.)



MO'UI HILI 'A E MATÉ

'I he maté, 'oku mavahevahe hotau laumālié mo e sinó, 'o tatali ki he Toetuú 'i he maama tatali'anga 'o e ngaahi laumālié. Nae ikuna'i 'e he Toetuú 'a Sisū Kalaisí 'a e maté ma'a-tautolu kotoa, 'o faka'atā ai ke tau toe fakataha mo hotau ngaahi fāmilí pe a mo e Tamai Hēvaní, kapau 'oku tau faivelenga. "E toe fakataha'i 'a e sinó pe a mo e laumālié 'i hono anga haohaoá" (Alamā 11:43) pe a mo'ui 'o ta'engata. (Vakai, 1 Kolinitō 15:22; 2 Nifai 9:4–13.)

'AHO 'O E FAKAMĀÚ

'E hoko 'a Sisū Kalaisi ko hotau fakamāú. 'E fakahoko 'e la na'e hoko ko hotau taukapo ki he Tamai Hēvaní ha fakamaau haohaoa, 'ofa, 'alo'ofa mo totonu. He 'ikai te Ne fakamaau'i pē kitautolu 'o fakatatau mo e me'a na'a tau faí, lea'aki mo fakakaukau ki aí, ka te Ne fakamaau'i kitautolu 'o fakatatau mo e tu'unga ne tau a'usiá—'a e lahi 'o 'etau anga faka-Kalaisí. (Vakai, 2 Nifai 9:15; Mosaia 4:30; T&F 45:3–5.)

MO'UI TA'ENGATÁ

'E ma'u 'e kinautolu 'oku ha'u kia Kalaisi mo ma'u e ngaahi ouau kotoa 'oku fie ma'u, hangē ko e papitaisó mo e ngaahi ouau 'o e temipalé, pea faivelenga 'i hono tauhi e ngaahi fekaú, 'a e mo'ui ta'engatá 'i he 'afio-'aga 'o e 'Otuá. 'Oku ma'u 'a e tāpu-akí 'i he "ngaahi ngāue mā'oni'oni, 'alo'ofa, mo manava'ofa 'a e Mīsaia Mā'oni'oni" (2 Nifai 2:8; vakai foki ki he Mōsaia 15:23).

HOPO 'A E LA'AÁ

Fai 'e Don Jensen

'Oku 'ikai ko e ngata'anga 'eni 'o e mo'uí, 'oku kei toe lahi ha ngaahi me'a fakaofo mo fakafiefia ke hoko mai.

N a'e malū mo momoko e hengi-hengi ko ia 'i he fa'ahita'u momoko, 'i he kamata ke u fakahoko 'eku ngaahi ngāue 'i he'eku faama pulú. Na'e puputu'u 'eku fakakaukaú 'i he'eku manatu'i e ngaahi me'a na'e hoko 'i he uike kuo 'osí. Kuo hoko ha me'a fakaloloma 'i homau ki'i kolo si'si'i. Na'e mālōlō ha'aku kaungāme'a 'i he ako mā'olungá, fakataha mo hono foha kei si'i, mo hono 'ofefine ta'u hongofulu tupú, mo ha toko tolu 'o hono ngaahi kaungāme'a 'i ha fakatu'utāmaki fakamamahi 'i he halá. Na'e kaungāme'a 'eku fānaú mo e tamaiki fefine ne 'i he fakatu'utāmaki. Kuo 'osi e uiké mo e fie kaungāmamahi fakataha homau fāmilí, mo ha ngaahi fāmili lahi kehe 'i he me'a fakamamahi ko 'ení, fakataha mo e ngaahi fāmili na'e huki tonu ai e faingata'a. Kuo

mau 'alu ki ha me'a faka'eiki 'e tolu 'i he uike ko iá pea te mau ō ki he me'a faka'eiki faka'osí 'i he 'ahó ni, ki he tamaí mo 'ene fānau 'e toko uá.

Na'a ku fāinga mo ha fehu'i 'e ua 'i he mahino kiate au e me'a kuo hokó.

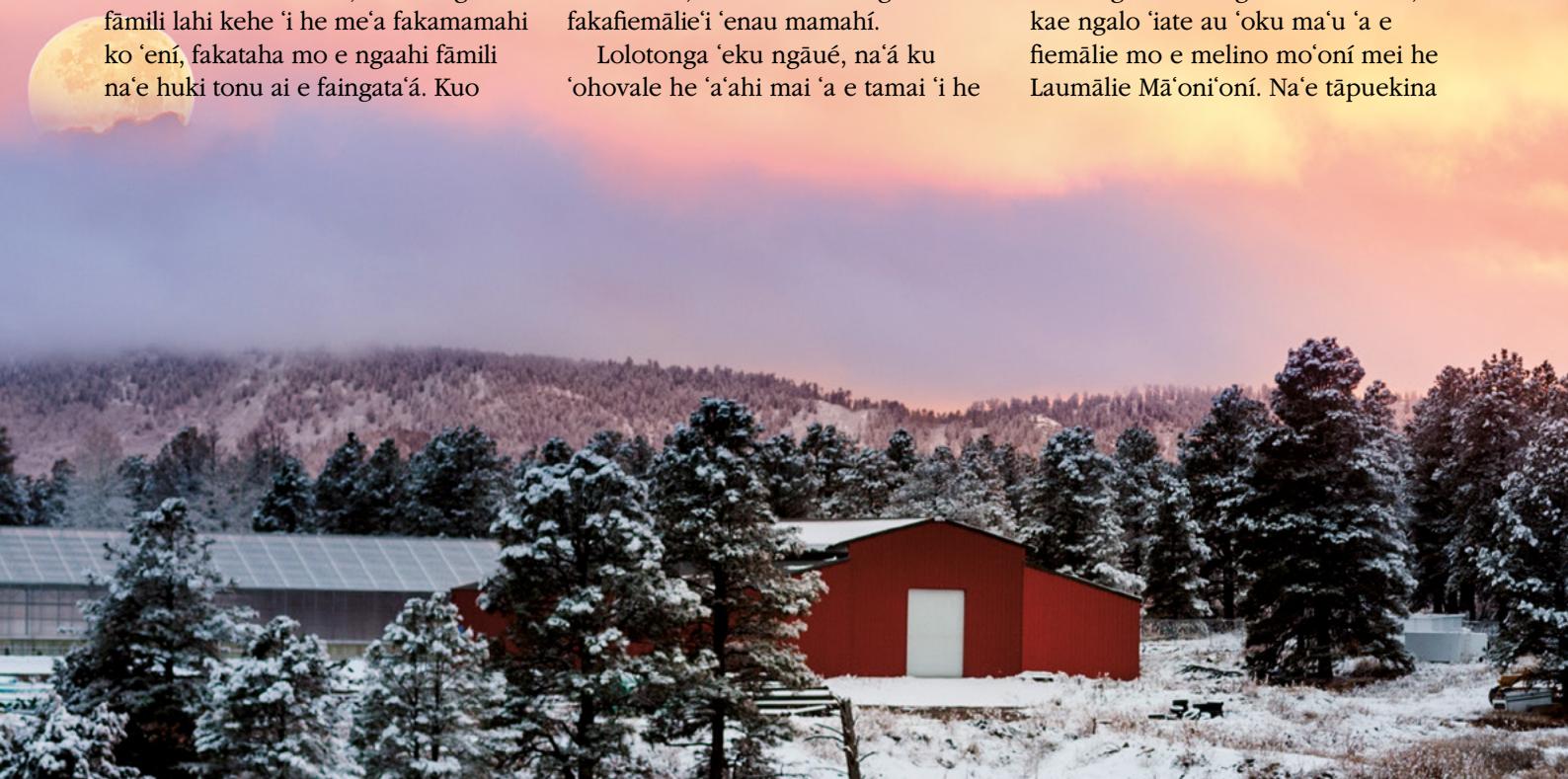
'Uluaki, na'a ku mamahi mo fifili ki he 'uhinga 'oku to'o ai e mo'ui 'a e longa'ifānau ko 'ení 'oku te'eki ke nau a'usia e ngaahi me'a lahi 'i he mo'uí. He 'ikai ke nau tupu 'o mali, ngāue fakafafekau, ma'u fānau, mo a'usia e ngaahi fiefia kehe 'o e mo'ui fakamatelié.

Ko hono uá, neongo na'a ku ongo'na'e fie ma'u 'e homau koló ke mau fai ha me'a ke fakafiemālie'i ai e ngaahi fāmilí, ka na'e hangē kuo siva e 'amanakí, na'e 'ikai ha feinga te ne fakafiemālie'i 'enau mamahí.

Lolotonga 'eku ngāue, na'a ku 'ohovale he 'a'ahi mai 'a e tamai 'i he

fono 'a hoku kaungāme'a kuo mālōlo. 'I he'ene hoko ko ha kaungāfaama 'a ia na'e 'ikai toe mālōlō e ngāue, na'a ne fie ma'u fakavavevave ke fakatau ha pulu. Hili hono fai 'ene fakataú, na'a ma talanoa fekau'aki mo e tu'unga 'o hono fāmilí. Na'a ku talaange 'eku faka'amu ke fai ha me'a lahi ange ma'anautolú. Na'a ku ongo'i 'oku 'ikai ha 'aonga 'eku feinga ke fakafiemālie'i 'enau mamahí. Ka na'e fakaofo kiate au e nonga mo e melino na'a ne ma'u neongo e me'a 'oku foua 'e hono fāmilí.

Na'a ku 'ilo'i kuó u ma'u pē e tali ki ha taha 'o 'eku ongo fehu'i. Kuó u tokanga pe te u fakafiemālie'i fēfee'i hoku ngaahi kaungāme'a mamahí, kae ngalo 'iate au 'oku ma'u 'a e fiemālie mo e melino mo'oní mei he Laumālie Mā'oni'oní. Na'e tāpuekina



e ngaahi fāmili ko 'ení 'aki ha fakafiemālie lelei ange mei he Tamai Hēvaní 'a ia ko Ia pē te Ne lava 'o foakí. Na'á ku 'ilo'i 'oku nau ma'u e fakafiemālie 'a e 'Eikí, 'a ia 'oku lau ki ai e Tohi 'a Molomoná.

"Te ne fakafiemālie i 'a kimoutolu 'i homou ngaahi faingata'a'iá, pea te ne taukapo'i 'a kimoutolu . . .

"Oiauē 'a kimoutolu kotoa pē 'oku lotoma'a, hiki hake homou 'ulú, pea tali 'a e folofola fakafiemālie 'a e 'Otuá, pea keinanga 'i he'eنه 'ofá; he te mou lava 'o fai ia, 'o kapau 'e tu'u ma'u 'a homou 'atamaí 'o ta'engata" (Sēkope 3:1-2).

Hili 'ema fepōpoaki'aki māvaé, na'á ku hū mai ki tu'a mei he fale tauhi'anga 'o e fanga monumanú 'o fakatokanga'i e puli atu 'a e māhina kātoá 'i he tafa'aki fakahihifo 'o e

langí. Ko ha 'ata faka'ofa ia. Na'á ku tafoki hake leva 'o sio ki he hopo 'a e la'aá mei he hahaké. Na'e hangē na'e mo'ui e langí 'i hono ngaahi lanu kehekehé. Na'e faka'ofa e tō 'a e māhiná; ka na'e fakaholomamata ange e hopo 'a e la'aá. 'I he'eku tu'u 'o fakakaukau ki he fakafehoanaki ko 'ení, neongo pe ko e hā hono lahi 'o e faka'ofa mo e fiefia 'oku tau ma'u 'i he mo'ui fakamatelié, ka 'oku 'ikai fakatataua ia ki he fiefia te tau ma'u kapau te tau angatonu mo talangofuá. Na'á ku 'ilo'i kuo te'eki mole ha me'a 'a kinautolu kuo nau maté. Kuo nau loتو-to'a 'i he'e-nau mo'ui 'i he māmaní pea te nau ma'u ha ngaahi a'usia mo ha fiefia lahi ange.

Kimui ange 'i he 'aho ko iá, na'á ku 'alu mo hoku fāmili ki he

me'afaka'eiki faka'osí. Ne mau faka-taha 'i he 'aho ko iá 'i ha fale lotu, 'a ia na'e fonu hake 'i he poupou 'a e koló hono kotoa. Na'e a'usia 'e he kakai 'o homau ki'i koló ha melino makehe 'i he 'aho ko iá 'i ha ki'i taimi nounou. Na'e puke atu 'e he ngaahi mātu'a 'enau fānaú 'o toe ofi ange, pea ne mau 'ilo 'oku nounou 'etau mo'ui 'i he māmaní pea 'oku fie ma'u ke toe lahi ange 'etau fakahaa'i 'etau 'ofa ki hotau fāmili mo e ngaahi kaungāme'a. Na'á ku manatu'i ai e 'ofa 'oku ma'u 'e he 'Eikí kiate kitautolú pea mo e faka'ofa 'o e palani 'o e fakamo'uí. 'Oku 'ikai ko e ngata'angá 'a e mo'ui ko 'ení; 'oku kei toe lahi ha ngaahi me'a fakafo mo fakafiefia ke hoko maí. ■

'Oku nofo e tokotaha 'okú ne fai e talanoá 'i Aitahō, USA.



Fai 'e 'Eletā
Quentin L. Cook

'O e Kōlomu 'o e
Kau 'Aposetolo 'e
Toko Hongofulu
Mā Uā

‘IHE TAIMI ‘OKU HĀ NGALI LELEI AI ‘A E KOVÍ PEA HĀ NGALI KOVI AI ‘A E LELEÍ

Ko e founga ‘oku feinga ai e filí ke faka‘uhinga‘i hala mo fakasi‘ia e ngaahi tāpuaki ‘o e mo‘ui fakatatau mo e palani ‘a e Tamai.

Ko e taha ‘o e ngaahi founga fakatauele ‘a e filí ke ta‘ofi e palani ‘a e Tamai Hēvaní ki he fiefiá ko ‘ene akonaki kākā ko ia ‘oku ‘ikai ha ivi tākiekina kovi pe ko ha tēvoló (vakai, 2 Nifai 28:22) pea mo ‘ene feinga ke faka‘uhinga‘i ‘a e koví ko e lelei pea lelefí ko e koví, fakapo‘ulí ko e maama mo e māmā ko e fakapo‘uli, mo e koná ko e melie pea melié ko e kona! (vakai, 2 Nifai 15:20).

‘Oku fa‘a ui ‘eni ko e sīpinga feliliuakí—“ko e taimi ia ‘oku fetongi ai e fakakaukau angamaheni ki ha me‘a pe ki hono fai ha me‘a ‘aki ha founga fo‘ou mo makehe,”¹ ‘o ‘asi fehangahangai ai e ngaahi me‘á mei honau tu‘unga totonú. Na‘e tohi ‘e C. S. Luisi ‘i he‘ene talanoa ko e *The Screwtape Letters*, mei he fakakaukau ‘a ha tēvolo. Na‘e fulihi ‘e Luisi e mahu‘inga ‘o e ngaahi tukufakaholó ‘o ngaüe ‘aki e ngaahi lea heliakí ke fakamatamatalelei‘i ‘a e koví pea fakamatamatakovi‘i ‘a e lelef.²



Ko e me'a tatau na'e hoko 'i ha'aku fakataha 'i he ngaahi māhina kuo mahili atú mo ha tokotaha taukei 'oku 'iloa fakamāmani lahi 'i he tu'uakí. Na'a ma alea'i e ivi tākiekina 'o e koví mo e ola 'o e ngaahi fili halá.

Na'a ne sioloto atu ki ha talanoa mālie 'o e fetaulaki 'a Lusifá mo ha tokotaha fa'u tu'uaki. Na'e fakamatala'i 'e he filí 'ene palopalemá: kuó ne fakafisinga'i mo hono kau muimui e palani 'a e Tamaí pea kuo mahino kiate kinautolu he 'ikai ke nau ikuna'i 'a e 'Otuá. Na'e mahino kia Lusifá 'oku fekau'aki e palani ia 'a e Tamaí mo e fiefiá, kae iku 'ene palaní ki he mamahí. Ko e palopalemá, 'i hono fakamatala'i 'e Lusifá ki he tokotaha fa'u tu'uakí, ko ha founiga ke ma'u ai ha'ané kau muimui.

Na'e fakapapau'i ai ko e fakatu'amelie ki he ikuna 'a Lusifaá ko 'ene faka'aonga'i ha sīpinga feliliuaki pe fulihi e mahu'inga 'o e ngaahi me'a—'i hono fakalea 'e tahá, ke ne faka'uhinga'i e palani 'a e Tamaí ke iku ki he mamahí pea iku e palani 'a Lusifaá ki he fiefiá.

Na'e 'omi 'e he fakataha fokotu'u fakakaukau ko 'ení ha kaveinga mahu'inga. Ko hono mo'oní, 'oku 'ikai ngata pē

**'Oku taukapo'i 'e he Lea 'o e Potó ha
ngaahi tō'onga fakatupu mo'ui lelei
fakataha mo ha tala'ofa ko kinautolu
'oku talangofua ki he fekau fakalangi,
"te nau ma'u 'a e mo'ui lelei... pea
te nau ma'u 'a e potó mo e ngaahi
fu'u koloa mahu'inga 'o e 'iló."**

'i he feinga e ngaahi fili 'o e Tamaí ke fakasi'ia e tokāteline mo e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e palaní, ka 'oku nau feinga foki ke faka'uhinga'i hala e ngaahi tāpuaki 'oku ma'u mei he palaní. Ko 'enau feingá ke fakamatamatakovi'i 'a e ngaahi me'a 'oku lelei, mā'oni'oni mo fakafiefiá.

Te u lave ki ha nī'ihí 'o e ngaahi me'a 'oku feinga e filí ke faka'uhinga'i hala mo fakasi'ia 'aki e ngaahi tāpuaki 'oku ma'u mei he mo'ui 'o fakatatau mo e palani 'a e Tamaí.

Lea 'o e Potó

Kuó u mamata 'i he'eku mo'uí, ki hono uesia mo faka'auha 'e he 'olokaholó 'i he taimi 'e nī'ihí e mo'ui 'a e tokolahi 'o hoku ngaahi kaungāme'a. 'Oku 'ikai ko e tokāteline

pē 'o e Siasí 'oku fehangahangai mo e 'olokaholó; 'oku toe fekau'aki foki ia mo e mo'ui lelei mo e fiefia 'a e tokotaha kotoa pē. 'E lava ke hoko e Kāingalotu 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní ko ha ngaahi le'o mahu'inga 'i hono ako'i e sosaietí fekau'aki mo e ngaahi nunu'a 'o e me'a ni.

'I he palani 'a e Tamaí, 'oku 'omi 'e he Lea 'o e Potó—'a ia ne 'omi koe'uhí ko e "koví mo e ngaahi filio'i... 'o ha kau tangata kākā"—ha ngaahi tefito'i mo'oni fekau'aki mo e mo'ui lelei. 'Oku "fakafe'unga ki he ivi 'o e vaivaí pea mo kinautolu 'oku vaivai taha 'i he kāingalotú kotoa pē." 'Okú ne 'omi ha ngaahi me'a pau, kau ai 'a e "inu uaine pe ha inu mālohi [olokaholo]... 'oku 'ikai ke lelei pe taau ia." Ko e tapaká mo e ngaahi inu velá (tií mo e kofí) "oku 'ikai ma'a e sinó" ia (T&F 89:4, 3, 5, 8–9).

'Oku taukapo'i foki 'e he fakahā ko 'ení e ngaahi tō'onga mo'ui lelei fakataha mo ha tala'ofa. 'Oku tala'ofa ai ko kinautolu 'oku nau talangofua ki he fekau fakalangi "te nau ma'u 'a e mo'ui lelei... pea te nau ma'u 'a e potó mo e ngaahi fu'u koloa mahu'inga 'o e 'iló" (T&F 89:18–19).³

'Oku hā mahino mai e olopoto 'a e filí 'i he'ene taukapo'i 'a e tapaká mo e 'olokaholó.

Na'a mo e tokotaha fa'u tu'uakí 'e kei faingata'a pē kiate ia ke ne tu'uaki lelei 'a e tapaká 'i he kuongá ni. Na'e ma'u 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá (1805–44) 'a e Lea 'o e Potó 'i ha fakahā 'i he ta'u 1833. 'I he 1921, na'e ue'i fakalaumālie 'a Palesiteni Hiipa J. Kalanite (1856–1945) 'e he 'Eikí, 'o na'ina'i ai ki he Kāingalotú ke nau mo'ui fakamātoato 'aki e Lea 'o e Potó.⁴ 'I he taimi ko iá, na'e hanga 'e he ngaahi tu'uaki lalahi mo fakaholomamata 'i he ngaahi faivá 'o 'ai e ifi tapaká ke hā ngali fe'unga mo e ākengá, fakamānakō pea fakafiefia. Na'e toki pehē 'e he Toketā Fai-Tafa Pule 'o e 'Iunaiteti Siteiti 'i he ta'u 1964, hili ia ha ta'u 'e 43, "'Oku fakatu'utāmaki 'a e ifi tapaká ki he mo'ui lelei pea 'oku mahu'inga ke fakapapau'i 'e he 'Iunaiteti Siteiti 'oku fai ha ngāue fakatonutonu ki ai."⁵

'Oku 'ikai toe fakahalaki ia 'e he sitetisitika 'o e kuongá ni ki he ifi tapaká. 'Oku ngalingali ange ke ma'u 'e he kau ifi tapaká e mahaki mafú, pā kalavá mo e kanisā 'a e ma'a-ma'a 'i he kau ta'e-ifi tapaká. 'Oku fakafuofua ke liunga 25 'a hono fakatupu 'e he ifi tapaká 'a e kanisā 'o e ma'ama'a.⁶

Ko ia ko e me'a na'e pehē 'e he filí 'oku fe'unga mo e ākengá, fakamānakō mo fakafiefiá kuo iku ia ki he mamahi mo e mate fakafokifá 'o ha kakai 'e lauimiliona.

Ko ha sīpinga 'e taha ko e kava mālohi. Kuó u muimui'i 'i ha ngaahi ta'u lahi ha savea na'e kamata 'i he ta'u 1940 tupú. 'I he kamata'angá, na'e toutou sivi'i ha kakai tangata 'e toko 268 'i he 'Univēsiti Hāvatí 'i he kotoa 'o 'enau mo'úi.



Na'e kau atu mo ha ni'ihi kehe ki he saveá, kimui ange, kau ai mo ha kakai fefine. Ko e taumu'a 'o e 'uluaki saveá ke 'ilo fekau'aki mo e lavame'a mo e fiefiá.

'Oku 'i ai ha ngaahi fakakaukau mahu'inga 'e tolu 'i he savea ko 'ení. 'Uluakí, 'oku 'i ai e felāve'i vāofi 'i he fiefia 'a e kakai lalahí mo e fiefia 'a e fānau ikí 'i he fāmilí, tautaufitó ki he 'ofa mo e tokanga 'a e mātu'a.⁷ Ko hono uá 'oku mahu'inga 'a e nofomali fiefia mo melinó ki ha fiefia 'oku tu'uloá.⁸ Ko hono tolú ko e ngaahi nunu'a kovi 'o e kava mālohí ki he lavame'a mo e fiefia 'i he nofomalí mo e mo'uí. 'Oku hoko 'a e ngāue hala 'aki 'o e kava mālohí 'i ha vahetolu 'e taha 'o e ngaahi fāmili 'i he 'Iunaiteti Siteití pea 'oku kau ia hono 'ōatu 'o e vahefā 'e taha 'o e ni'ihi kotoa 'oku fakatokoto 'i he ngaahi falemahakí. 'Oku kaunga lahi ki he maté, mo'ui mahamahakí, mo hono holoki 'o e lavame'a.⁹

Na'e fakamatala 'i he 'uluaki peesi 'o e nusipepa *Washington Post* 'a ia na'e fekau'aki mo e fakamatala fakalükufua ki he mo'ui lelei fakafonua 'i he U.S. 'o pehē "oku hulu ange e hu'akava'ia 'a e kakai fefine 'i 'Ameliká, 'i he'enau ngaahi fa'eé pe ngaahi kui fefiné, pea 'oku lahi ange hono tāmate'i kinautolu 'e he'enau inu kava mālohí 'i ha toe taimi." Na'e faka'osi 'aki 'e he fakamatalá 'o pehē "oku 'ikai poupou'i 'e he fakakaukau fakasaienisi lolotongá e pehē 'oku lelei e inu fakafuofuá" pea "oku hangē 'oku

fakautuutu ange 'a e mate mei he kanisaá koe'uhí ko e ma'u kava mālohí, 'o tatau ai pē pe ko e hā hono lahí."

'I he ngaahi ta'u lahi kuo hilí, kuo feinga ha ngaahi 'univēsiti lahi 'i he funga 'o e māmaní ke ta'ofi hono faka'aonga'i 'o e kava mālohí koe'uhí ko 'ene fekau'aki mo e ngaahi 'uluungaanga fakatu'utāmaki 'o e ta'e-fie-feohí, 'o kau ai e ngaahi fakamanamana fakasekisualé mo e ngaahi palopalema fakaemo'ui leleí, tautaufitó ki he'ene hoko mei hono ma'u 'o fu'u tōtu'a 'o e kava mālohí. 'I he taimí ni, kuo fakamo'o-ni'i 'e he ngaahi fakatotolo fakafaito'ó hono uesday 'e he kava mālohí e fakakaukau 'a e kakai kei talavoú.¹¹

'I hono 'oatu e ngaahi palopalema ki he mo'ui lelei fakatāutahá, kuo te'eki ke u fakakulupu e ngaahi nunu'a fakatu'utāmaki kehe 'o hono faka'aonga'i e kava mālohí 'o hangē ko e ngaahi fakatu'utāmaki lolotonga e faka'uli konaá, ko e feinga 'a e kakai tangatá ke nau hūfanga 'aki e hu'akava'ia ki hono fakahoko e ngaahi fakamamahi fakatu'asino mo fakasekisualé, pea mo e uesday faka'atamai 'a e pēpeé mei manava koe'uhí ko e ma'u kava mālohi 'a e kakai fefiné lolotonga e feitamá.¹²

'Oku tau vakai 'i he taimí ni ki he feinga 'a e tēvoló ke teke 'a e ngofua fakalao ki hono ngāue 'aki 'o e maliuaná 'o hangē nai 'oku 'ikai fakatu'utāmaki fe'unga pē e ifi tapaká, tōtu'a e inu kava mālohí, mo e 'opiamú¹³ ki he sosaietí.



Ngaahi Fili 'a e Fāmilí

'Oku muimui e ngaahi fili 'a e fāmilí 'i ha sīpinga tatau. I he palani 'a e Tamaí, 'oku mahino ai e fatongia 'o e ngaahi fāmilí.

'Oku tau lau 'i he "Ko e Fāmilí: Ko ha Fanonganongo ki Māmaní," "Ko e fāmilí ko e tu'utu'uni ia 'a e 'Otuá. 'Oku mahu'inga 'a e mali 'a e tangatá mo e fefiné ki He'ene palani ta'engatá. 'Oku ma'u ai 'e he fānaú ha totonu ke fanau'i kinautolu 'i he ngaahi ha'i 'o e nofo malí, pea ke ohi hake kinautolu 'e ha tamai mo ha fa'ē 'okú na tauhi 'a e ngaahi fuakava 'o e malí 'i he faitōnunga kakato. Ko e fiefia ko ia 'i he mo'ui fakafāmilí, 'oku meimeい ke toki a'usia pē ia 'i he taimi kuo langa ai 'a e fāmilí 'i he ngaahi akonaki 'a e Eiki ko Sisū Kalaisí."¹⁴

'Oku angamaheni 'i he taimí ni, 'i ha sīpinga feliliuaki kehe, ke te fai ha fili 'i ha founa lelei 'a ia 'oku fepaki mo e palani ko 'ení pea 'oku 'ikai lelei ki he nofomalí mo e fāmilí:

- Ko e fili 'a e kakai tangatá mo e fefiné fakatou'osi ke nau fakamu'omu'a 'a e akó mo e ma'u'anga mo'uí 'i he nofomalí mo e fāmilí.
- Ko e fili ke fakafuofua pē e tokotahi 'o e fānaú¹⁵ pe ta'ofi e fakafanaú 'i he taimi faingatāmakí.

- Ko e fili ke fetongi e vā toputapu 'o e nofomalí 'aki e kau 'i he ngaahi tō'onga anga'ulí.

Kuo tāketi'i 'e he fili 'a e kakai fefiné pea kuó ne faka-haa'i ko e fatongia fakafa'eé ko ha ngāue ta'e'aonga ia 'oku fakaiku pē ki ha mo'ui 'oku ta'efakafiemalie. Kuó ne tāketi'i e kakai tangatá pea kuó ne fakahaa'i 'oku 'ikai mahu'inga e fatongia fakatamaí pea "ākenga motu'a" e mo'ui mateakí. Ko e fakamoveuveu mo e fakafepaki 'oku tupu mei he ponokalafí ko ha sīpinga ia 'o e tō'onga 'uli 'okú ne fetongi e vā toputapu 'o e nofomalí. 'Okú ne fakamamafa'i e tafoki faka'aufuli mei he mo'oni mo e mā'oni'oni 'a ia 'oku feinga ki ai 'a e filí.

'Okú ne fakahaa'i e ngaahi fili 'oku ta'etāú ke hā ngali taau 'i he'ene feinga ke a'usia e ngaahi taumu'a fakamāmani 'o e tau'atāiná mo e tu'unga tataú. 'Oku iku e ngaahi fili peheé, ke holo lahi ai e tokolahi 'o e fānaú 'e ala fānaú 'e ha fefine 'i he'ene mo'uí. 'Oku fakafuofua ki he pēseti 'e 46 'o e kakai 'i he māmaní 'oku nau nofo 'i ha ngaahi fonua 'oku ma'ulalo hifo 'i he 2.1 'a e tokolahi 'o e ma'u fānaú—'a ia ko e tokolahi 'oku fie ma'u ki he tu'unga lelei 'a e kakaí. 'Oku lahi ha ngaahi fonua 'i 'Ulope mo 'Ēsia 'oku ma'ulalo ange 'i he tūkunga ko 'ení. 'Oku fakafuofua ke 'i he 1.3 'a e ma'u fānaú 'a 'Itali mo Siapaní. 'Oku pehē 'e holo e

tokolahī 'o e kakai Siapaní mei he 120 milioná ki he 100 miliona 'i he ta'u 2050.¹⁶

Kuo fakamatala'i 'e ha ni'ihi e fakamāmani lahi 'a e holo e tokolahī 'o e kakaí ko ha "fa'ahita'u holo momoko 'o e tokolahī 'o e kakaí."¹⁷ 'Oku 'i ai ha ngaahi fonua lahi 'oku 'ikai ke nau ma'u ha fānau fe'unga ke fetongi e to'u tangata 'oku kamata ke mole atū.

Tuku ke u vahevahē atu ha me'a mo'oni 'okú ne hoha'asi au. Na'á ku ma'u ha a'usia fakamamahi i Selusalema 'i he 2016 'i he feitu'u Fakamanatua 'o e Fānaú, 'a ia ko ha konga 'o e Senitā 'o Māmani ki hono Fakamanatua e Faka'auha 'o e Kakai Siú. Ne u kau fakataha mo 'Eletā Sefili R. Hōlani 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, fakataha mo ha ongo takimu'a Siu 'Amelika 'i hano tuku 'o ha pale fakamanatu. 'Oku pehē ko ha fānau Siu 'e toko taha miliona tupu na'e mate 'i hono Faka'auha 'o e Kakai Siú.¹⁸

'I he'eku 'a'ahi ki he misiumé, na'e lōmekina au 'e ha ongo kehekehe. I he'eku tu'u 'i tu'a ke u ma'u ha nongá, na'á ku fakakaukau ki he fakalilifū 'o e a'usia ko iá peá u manatu'i 'oku tokolahī tatau e fakatōtama 'i he 'Tunaiteti Siteití 'ata'atā pē, mo e tokolahī 'o e fānau Siu na'e mate 'i hono Faka'auha 'o e Kau Siú lolotonga e Tau Lahi hono Ua 'a Māmaní.¹⁹

Na'e mate e fānau Siú koe'uhí ko e kau Siu kinautolu, pea 'oku 'ikai toe 'i ai ha me'a 'e tatau mo ia 'i he hisitolia kotoa, ka na'e mamafa ange kiate au 'eku ongo'i e mole 'a e fānaú. Ko hono 'omi 'o e fānaú ki he māmaní ko ha konga toputapu ia 'o e palani 'a e Tamai Hēvaní ki he fiefiá. 'Oku tau ongonoa mo manavahē 'i he fu'u lahi fau 'a e fakatōtamā kuo feinga ai hatau tokolahī ke fakangaloki ia ke 'oua na'a tau toe fakakaukau ki ai. 'Oku mahino ai hono 'ohofí 'e he filí e mahu'inga 'o e fānaú 'i he ngaahi tūkunga kehekehe.

'Oku fie ma'u ke fai ha tokanga makehe ki he fakatōtamā. Mahalo he 'ikai fakalelei'i e palopalema ia ko 'ení 'e he fakahalaia'i fakatāutahá pe ngaahi tukuaki'i loto-fakamāu. Kuo fakatokanga mai 'e ha ni'ihi ke 'oua te tau fakamaau'i ha vaka—pe kakai tangata pe fafine—ta'e te tau ma'u ha mahino ki he fuoloa 'o e folaú mo e ngaahi matangi ne fepaki mo iá.²⁰ Mahalo te u pehē, 'oku 'ikai ke ma'u 'e he tokolahī 'oku nau kau he fa'ahinga ngāue ko 'ení ha fakamo'oni ki he Fakamo'uí pe 'ilo ki he palani 'a e Tamaí.

Ka neongo iá, kuo hoko 'eni ko ha me'a fakamamahi kiate kinautolu 'oku nau tui 'oku tau ha'isia ki he 'Otuá—'o a'u kiate kinautolu 'oku 'ikai ke tau 'i he tui fakalotu tataú. I ho'o fakataha'i ia mo e fa'ahita'u holo momoko 'a e tokolahī 'o e kakaí 'a ia ne u toki 'osi lave ki aí, ko ha hia mamafa ia ki hotau sosaietí.

Na'e akonaki 'a Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo (1895–1985) 'o pehē: "Ko e fiefia taupotu taha 'i he nofomalí 'oku pule'i ia 'e ha me'a mahu'inga—'a ia ko e fakafanaú mo hono ohi hake 'o e fānaú. . . . He 'ikai faka'atā pe fakanainai'i 'e he Siasí . . . ha ngaahi tō'onga 'okú ne . . . fakangatanga 'a e fāmilí."²¹

Fakatatau ki he tokolahī mo e vaha 'o e fānaú, kuo pau ke fakakaukau'i e mo'ui lelei 'a e fa'eé, pea 'oku totolu ke fakahoko e fili ko iá 'e he ngaahi husepāntí mo e ngaahi uaiffi 'i he fa'a lotu.²² 'Oku 'ikai totolu ke fakamaau'i 'e he ni'ihi kehē e ngaahi fili peheeé. 'Oku 'i ai ha kāingalotu fai-velenga 'e ni'ihi 'oku 'ikai ke nau lava 'o fakafanau pe 'ikai ma'u e faingamālie ke malí. Te nau ma'u e tāpuaki kotoa pē 'i he kātoanga ma'u pale lahí.²³

Ka, kuo poupou'i 'e Lusifā 'a e fakatōtamā pea kuó ne fakaloto'i ha kakai tokolahī 'i ha sīpinga feliliuaki 'oku fakafofonga'i 'e he fānaú ha ngaahi faingamālie ta'e aonga mo fakamamahi kae 'ikai ko e fiefiá mo e nēkeneká.

Koe'uhí ko e Kāingalotu kitautolu 'o e Siasí, kuo pau ke tau taa'imu'a 'i hono liliu e ngaahi lotó mo e fakakaukaú ki

'Oku fokotu'u e palani 'a e Tamaí 'o fakafou 'i he ngaahi fāmilí. 'Oku mahu'inga e mēmipa kotoa pē 'o e fāmilí, pea 'oku faka'ofo'ofa, nāunau'ia mo langaki mo'ui honau ngaahi fatongiá.

hono mahu'inga 'o e fānaú. Ko e 'oho 'a e filí 'i he fāmilí 'a ia na'á ku toki fakamatala'i 'oku iku ia ki he mamahí.

Kuo folofola 'e he 'Eikí ko 'Ene ngāué mo 'Ene nāunaú ke "fakahoko 'a e mo'ui ta'efa'amate mo e mo'ui ta'engata 'a e tangatá" (Mōse 1:39). 'Oku fokotu'u e palani 'o fakafou 'i he ngaahi fāmilí. 'Oku mahu'inga 'a e mēmipa kotoa pē 'i he fāmilí, pea 'oku faka'ofo'ofa, nāunau'ia mo 'aonga honau ngaahi fatongiá.

'Oku mahino 'aupito 'a e fanonganongo ki he fāmilí fekau'aki mo e ngaahi nunu'a 'o e ngaahi fili 'oku 'ikai fenā-pasi mo e palani 'a e Tamaí. 'Okú ne fakahā mahino mai, "Oku mau toe fakatokanga atu, 'e hanga 'e he movetevete 'o e fāmilí 'o 'omi ki he kakai fakatāutahá, tukui koló, mo e

ngaahi pule'angá 'a e ngaahi fakamamahi na'e kikite'i 'e he kau palōfita 'o e kuonga mu'á mo onopóní.²⁴

'Oku hā mahino mai henī e kātoanga foaki pale lahī mo e nunu'a 'o e ngaahi fili 'oku 'ikai fenāpasi mo e palani 'a e Tamaí ki he fiefiā.

'Oku 'i ai e ngaahi faingata'a mo e ngaahi feilaulau 'e pau ke fai 'i he nofomali mo e tauhi fānau kotoa pē. Ka ko e ngaahi pale 'oku ma'u 'i he mo'ui ní mo 'itānitī 'oku fakatou faka'ofo'ofa mo'oni. 'Oku tafe mai ia mei ha Tamai Hēvani 'ofa.

Monū'ia 'i he Fonuá

'Oku 'i ai ha potu folofola angamaheni 'i he Tohi 'a Molomoná 'oku konga 'e ua. 'Oku pehē, "E fakatatau pē ki ho'o tauhi 'a e ngaahi fekau 'a e 'Otuá 'a ho'o monū'ia 'i he

Kuo te'eki ha taimi 'e lahi fau ai hono 'ohofi 'o e Tohi Tapú mo e faka-'Otua 'o Sisū Kalaisí 'i he'eku mo'uí ka ko e kuongá ni. Hangē ko ia ne kikite'i 'i he ngaahi folofolá, 'oku faka'aonga'i 'e Lusifā ha ngaahi tauhele lahi ke ne ikuna'i e taumu'a ko 'ení.

fonuá." Ko e konga hono uá 'oku pehē, "Kapau 'e 'ikai te ke tauhi 'a e ngaahi fekau 'a e 'Otuá 'e motuhi atu koe mei hono 'aó" (hangē ko 'ení, vakai ki he 'Alamā 36:30). 'Oku mahino ko hono ma'u 'o e tāpuaki 'o e Laumālie Mā'oni 'oní 'i he talangofuá ko ha tefito'i mo'oni mahu'inga ia 'o e monū'ia 'i he fonuá.

'Ikai ngata aí, 'oku fokotu'u 'e he ngaahi akonaki toputapu 'o e Siasí ko hono ma'u ha me'a fe'unga ki he'etau ngaahi fie ma'u ko e me'afua lelei taha ia 'o e monū'ia fakatu'asinó. 'Oku feinga 'a Lusifā 'i he'ene sīpinga feliliuaki ko 'ení ke fakatupulaki e fekumi ki he tu'umālié mo e feinga ke ma'u e ngaahi koloa mamafā. 'Oku tokolahi ha ni'ihi 'oku nau feinga lahi ke ma'u e to'onga mo'ui 'a e kakai koloa'ia mo 'iloá. 'Oku 'ikai tala'ofa e koloa'ia 'aupitó ki he kau mēmipa faivelengá, pe 'e fa'a ma'u mei ai ha fiefia.

I he'etau hoko ko e Kaingalotú, kuo tau koloa'ia. 'Oku kau 'i he ngaahi tu'utu'uni fakapotopoto 'o e me'a faka-pa'angá 'a e:

- Fuofua kumi ki he pule'anga 'o e 'Otuá.
- Ngāue, palani mo fakamole fakapotopoto.
- Palani ki he kaha'ú.
- Faka'aonga'i e koloá ke langa hake 'aki e pule'anga 'o e 'Otuá.

Taumu'a a Lusifaá

'Ikai ngata 'i he feinga 'a Lusifā ke fakahaa'i e ngaahi tāpuakí ko e mamahí, 'okú ne feinga ke fakasi'a e palani 'a e Tamaí mo faka'auha 'a e tui kia Sisū Kalaisí mo 'Ene tokāteliné. Kuo te'eki ha taimi 'e lahi fau ai hono 'ohofi 'o e Tohi Tapú mo e faka-'Otua 'o Sisū Kalaisí 'i he'eku mo'uí ka ko e kuongá ni. Hangē ko ia ne kikite'i 'i he ngaahi folofolá, 'oku faka'aonga'i 'e Lusifā ha ngaahi tauhele lahi ke ne ikuna'i e taumu'a ko 'ení.

'Oku kehe pē hono takihala'i kita 'e he filí. Pea ko ha me'a kehe pē mo 'ete hoko ko ha taha 'o Hono kau faka-fofongá. Na'e pehē 'e 'Eletā Niila A. Mekisuele (1926–2004) 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá: "'Oku fakamamahi e hoko 'a ha kakai tokolahi ko ha kau fakafofonga 'o e filí . . . pea 'oku . . . ikuna'i kinautolu 'i ha founa faingofuá. 'Oku foaki kiate kinatuolu ha ki'i tu'unga, pa'anga, fakalangilangi, ongoongo pea nau loto fiemālie leva ke ngāue ma'ana 'okú ne lava 'o foaki ha fa'ahinga 'pale' fakataimi pē ka 'oku 'ikai hano mahu'inga fakasilesitalé."²⁵

Mahalo 'oku 'ikai mo ha toe sīpinga lelei ange 'o e faka'uhinga ki he fakafofongá ka ko e mata me'a-hā-mai 'a Lihai ki he 'akau 'o e mo'uí pea mo e fu'u fale lahi mo 'ata'atā 'i he Tohi 'a Molomoná. Na'e manuki'i 'e kinautolu 'i he falé 'a kinautolu kuo nau pikitai ki he va'a ukameá mo kai 'i he fua 'o e fu'u 'akaú. Pea ko kinautolu na'e kaí na'e kamata ke nau "mā, koe'uhiko kinautolu na'e lolotonga manuki mai kiate kinautolú; pea na'a nau tō atu ki ha ngaahi hala tapu 'o puli." (1 Nifai 8:27–28).

'Oku hangē pē ia ko e iku 'a e ngaahi fili halá ki ha ngaahi nunu'a fakamamahi, palakū, kovi mo fakata'elatá.

Fakafehoanaki 'eni mo e kātoanga foaki pale lahi nā-nau'ia kuo tala'ofa ma'amoutolu 'oku faivelengá. Te ke fonu 'i he 'nāunau 'o e "Eikí" pea 'e "fakamā'oni'oni'i . . . 'e he Laumālié ki hono fakafo'ou" ho sinó, pea 'e foaki atu kiate koe 'a e me'a kotoa pē 'oku ma'u he Tamaí (T&F 84:32, 33; vakai foki ki he veesi 34–38).

I he kātoanga ma'u pale peheé, ko e me'akai faka-laumālié 'oku tau keinanga aí 'oku ifo, konokona, melie, huhu'a, fakatupu ivi mo langaki mo'ui pea te ne faka-fiefia'i hotau ngaahi lotó. I he'etau "ha'u ki he Tokotaha



Mā'oni'oni 'o 'Isilelī, pea keinanga 'i he ngaahi me'a 'a ia 'oku 'ikai ke 'auhā' (2 Nifai 9:51), te tau lava 'o muimui 'i he hala fāsi'i mo hangatonu te ne 'ave kitautolu ki he Tokotaha Mā'oni'oni 'o 'Isilelī "he ko e 'Eiki ko e 'Otuā 'a hono huafā" (2 Nifai 9:41). ■

Mei ha lea 'i ha fakataha'anga lotu, "Ko Ha Kātoanga Foaki Pale: Ko Hono Tānaki Fakataha e Ola 'o e Ngaahi Fili Kotoa Pē," na'e fai 'i he 'Univēsiti Pilikihami Tongi 'i he 'aho 7'o Fepueli, 2017. Ke ma'u kakato e leā 'i he lea faka-Pilitāniā, 'alu ki he speeches.byu.edu.

MA'U'ANGA FAKAMATALĀ

1. Merriam-Webster's Collegiate Dictionary, 11th ed. (2003), "paradigm shift," merriam-webster.com.
2. Vakai, C. S. Lewis, *The Screwtape Letters* (1942).
3. Vakai, Jed Woodworth, "The Word of Wisdom," in *Revelations in Context: The Stories behind the Sections of the Doctrine and Covenants*, Matthew McBride and James Goldberg, eds. (2016), 183–89; "The Word of Wisdom," June 1, 2013, history.lds.org.
4. Vakai, Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: *Hiipa J. Kalānite* (2002), 215–27.
5. *Smoking and Health: Report of the Advisory Committee to the Surgeon General of the Public Health Service*, PHS publication no. 1103 (1964), 33; vakai foki, *The Health Consequences of Smoking—50 Years of Progress: A Report of the Surgeon General* (2014), surgeongeneral.gov.
6. Vakai, "Health Effects of Cigarette Smoking," Centers for Disease Control and Prevention, May 15, 2017, cdc.gov.
7. Vakai, George E. Vaillant, *Triumphs of Experience: The Men of the Harvard Grant Study* (2012), 108–9.
8. Vakai, Alvin Powell, "Decoding Keys to a Healthy Life," *Harvard Gazette*, Feb. 2, 2012, news.harvard.edu.
9. Vakai, Vaillant, *Triumphs of Experience*, 292. 'I hono fakafehoanakí, na'e lelei ange e ola 'o e savea makehe na'e fai 'i ha taimi lōloa ki he kau mēmipa 'oku nau mālohi 'i he Siasí (vakai, James E. Enstrom and Lester Breslow, "Lifestyle and Reduced Mortality among Active California Mormons, 1980–2004," *Preventive Medicine*, vol. 46, no. 2 [Feb. 2008], 133–36).
10. Kimberly Kindy and Dan Keating, "For Women, Heavy Drinking Has Been Normalized. That's Dangerous," *Washington Post*, Dec. 23, 2016, washingtonpost.com; na'e hā 'i he aofangatukú ha lea 'a Robert D. Brewer mei he Centers for Disease Control and Prevention alcohol program.
11. Vakai, "Fact Sheets—Underage Drinking," Centers for Disease Control and Prevention, Oct. 20, 2016, cdc.gov.
12. Vakai, Anne Schuchat, "The CDC's Recommendations to Help Prevent Fetal Alcohol Spectrum Disorders," *American Family Physician*, vol. 95, no. 1 (Jan. 1, 2017), 6–7, aafp.org.
13. Vakai, "Inside a Killer Drug Epidemic: A Look at America's Opioid Crisis," *New York Times*, Jan. 6, 2017, nytimes.com.
14. "Ko e Fāmilí: Ko ha Fanonganongo ki Māmaní," *Liahona*, Nōv. 2010, 129.
15. "Ko e liunga ua e pēseti 'o e kakai ta'u 25 ki he 34, 'oku 'ikai ha fanau te nau nofo mo ia talu mei he ta'u 1967" (Emily Schondelmyer, "No Kids in the House: A Historical Look at Adults Living without Children," U.S. Census Bureau, Dec. 20, 2016, census.gov).
16. Vakai, *World Fertility Patterns 2015*, United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, 2015, 6, un.org; "Birth and Fertility of the Resident Population," Istat (Italian National Institute of Statistics), Nov. 28, 2016, istat.it; "The Future of World Religions: Population Growth Projections, 2010–2050, Buddhists," Pew Research Center, Apr. 2, 2015, 6–12, 102–111, pewresearch.org; Adam Taylor, "It's Official: Japan's Population Is Dramatically Shrinking," *Washington Post*, Feb. 26, 2016, washingtonpost.com; mo e Ana Swanson, "Japan's Birth Rate Problem Is Way Worse Than Anyone Imagined," *Washington Post*, Jan. 7, 2015, washingtonpost.com.
17. Vakai, *The New Economic Reality: Demographic Winter*, BYUtv, byutv.org.
18. Vakai, "Plight of Jewish Children," *Holocaust Encyclopedia*, United States Holocaust Memorial Museum, ushmm.org.
19. Vakai, Reproductive Health: Data and Statistics: "Abortion," Centers for Disease Control and Prevention, May 10, 2017, cdc.gov. 'Oku ou fakatokanga'i kuo holo e fika 'o e fakatōtamá mei he ngaahi ta'u kuo toki 'osí, ka 'oku kei fu'u lahi pē e mata'ifiká.
20. Sometimes attributed to Thomas Carlyle (1795–1881); vakai, *Tohi Tu'u'tu'uni 1: Kau Palesiteni Fakasiteikí mo e Kau Pīsopé* (2010), 17.3.1. 'Oku 'omi 'e he konga ko 'ení ha faka'atā fakangatangata makehe ki he fakatōtama 'oku kau ai e tohotohó, hia fakamala iá, tu'unga mo'ui lelei 'o e fa'eé, mo e ngaahi palopalema lahi 'i he pēpeé.
21. *The Teachings of Spencer W. Kimball*, ed. Edward L. Kimball (1982), 328–29; vakai foki, *Eternal Marriage Student Manual* (Church Educational System manual, 2003), 14–18, LDS.org.
22. Vakai, Gordon B. Hinckley, *Cornerstones of a Happy Home* (pamphlet, 1984), 6, LDS.org.
23. Vakai, *Tohi Tu'u'tu'uni Fika 2: Ko Hono Pule'i 'o e Siasí* (2010), 1.3.3.
24. "Ko e Fāmilí: Ko Ha Fanonganongo ki Māmaní," 2.
25. Neal A. Maxwell, *Things As They Really Are* (1978), 42.

FONONGA'IA E Falefehikitaki ‘o Onoāhó

Hange ko e ngaahi temipale i 'ono-pōnī, 'oku lava ke ako'i kitautolu e he fakataipe i he falefehikitaki, 'o fekau-aki mo hotau halafononga foki ki he 'afio'anga o e 'Otuá.

Kuo lau afe e ngaahi ta'u e hoko 'a e temipalé ko ha feitu'u 'oku faka'ao-nga'i ai 'e he 'Otuá e ngaahi ouau 'o e lakanga fakataula'eikí mo e ngaahi fuakava toputapú, ke ako'i ki He'ene fanaú e ngaahi mo'oni ta'engata fekau'aki mo 'Ene palani 'o e fakamo'uí.

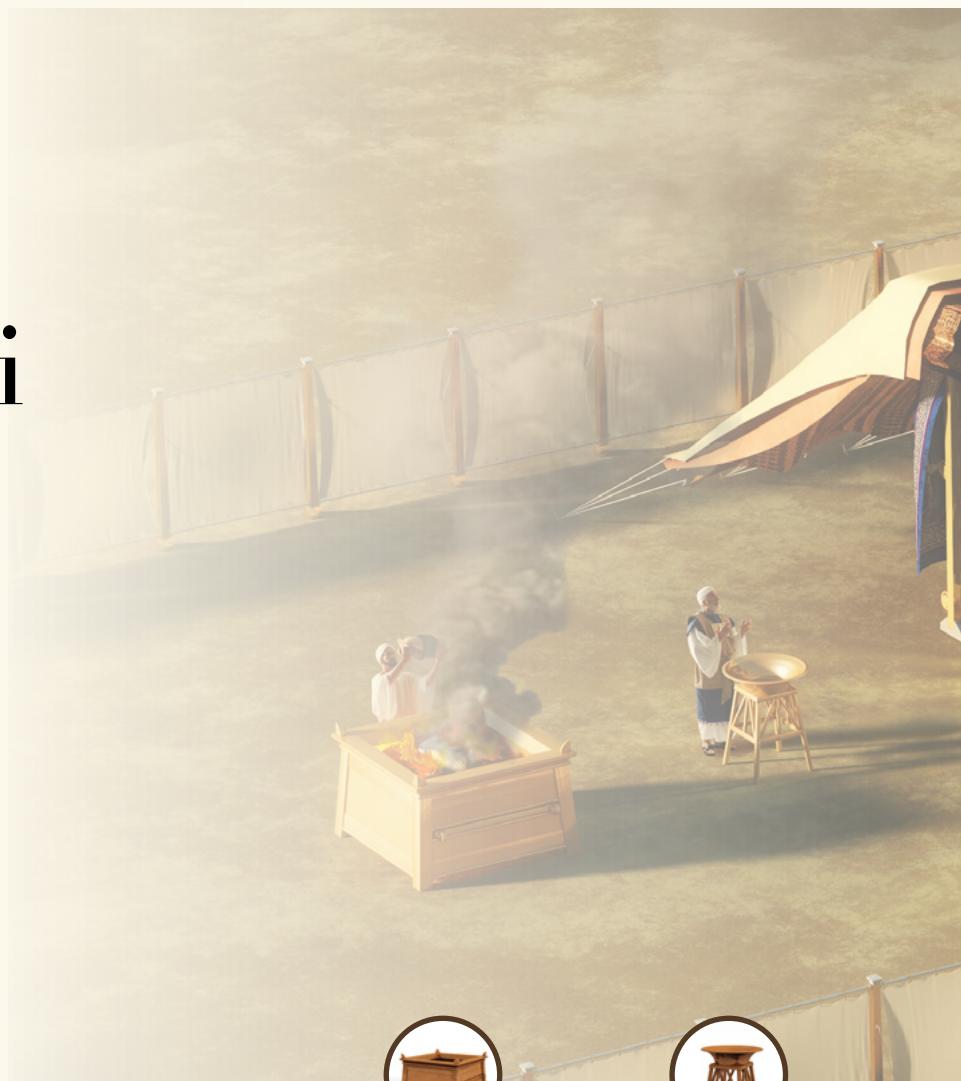
Lolotonga 'enau faifononga i he toafá, na'e fekau ki he kakai 'o 'Isilelí ke langa ha fale fehikitaki ke lava 'a e 'Otuá 'o "nofo-ia 'iate kinautolu" ('Ekesōtosi 29:46). 'Oku 'uhinga e "fale fehikitakí" ki he 'feitu'u 'o e nofo' pea na'e ui pehē ia 'i he tui na'e 'afio e 'Otuá 'i hono ngaahi potu toputapú. 'I he taimi 'o e 'apitanga 'o 'Isilelí, na'e fokotu'u 'a e fale fehikitakí 'i lotomalie 'o e 'apitangá (ko e fakataipe 'o e fakakaukau ke fakatefito e mo'ui 'a e kakaí 'i he 'Otuá)."1

Fakakaukau ki he ngaahi me'a ni 'i he fale fehikitakí, mo e me'a te nau lava 'o ako'i mai fekau'aki mo 'etau toe foki ki he 'ao 'o e 'Otuá.

MA'UANGA FAKAMATALÁ

1. *The Life and Teachings of Jesus and His Apostles* (1979), 390.

2. 'I he tohi 'a Paula ki he kakai Hepeluú (vahe 8–10), 'oku faka'aonga'i 'a e fale fehikitakí ke ako'i ai 'a e founiga ne hanga 'e he Taula'eiki Lahi ma'ongo'ongá ko Sisū Kalaisí, "i hono ta'ata'a 'o'oná, na'á ne hū tu'o taha pē ki he potu tapú, kuó ne fai ma'atautolu hotau hahu'i ta'engatá" (9:12). Koe'uhí ko e hahu'i ko 'ení, 'oku tau malava foki ai ke "hū ki he potu [toputapu] tahá 'i he ta'ata'a 'o Sisuú" (10:19).

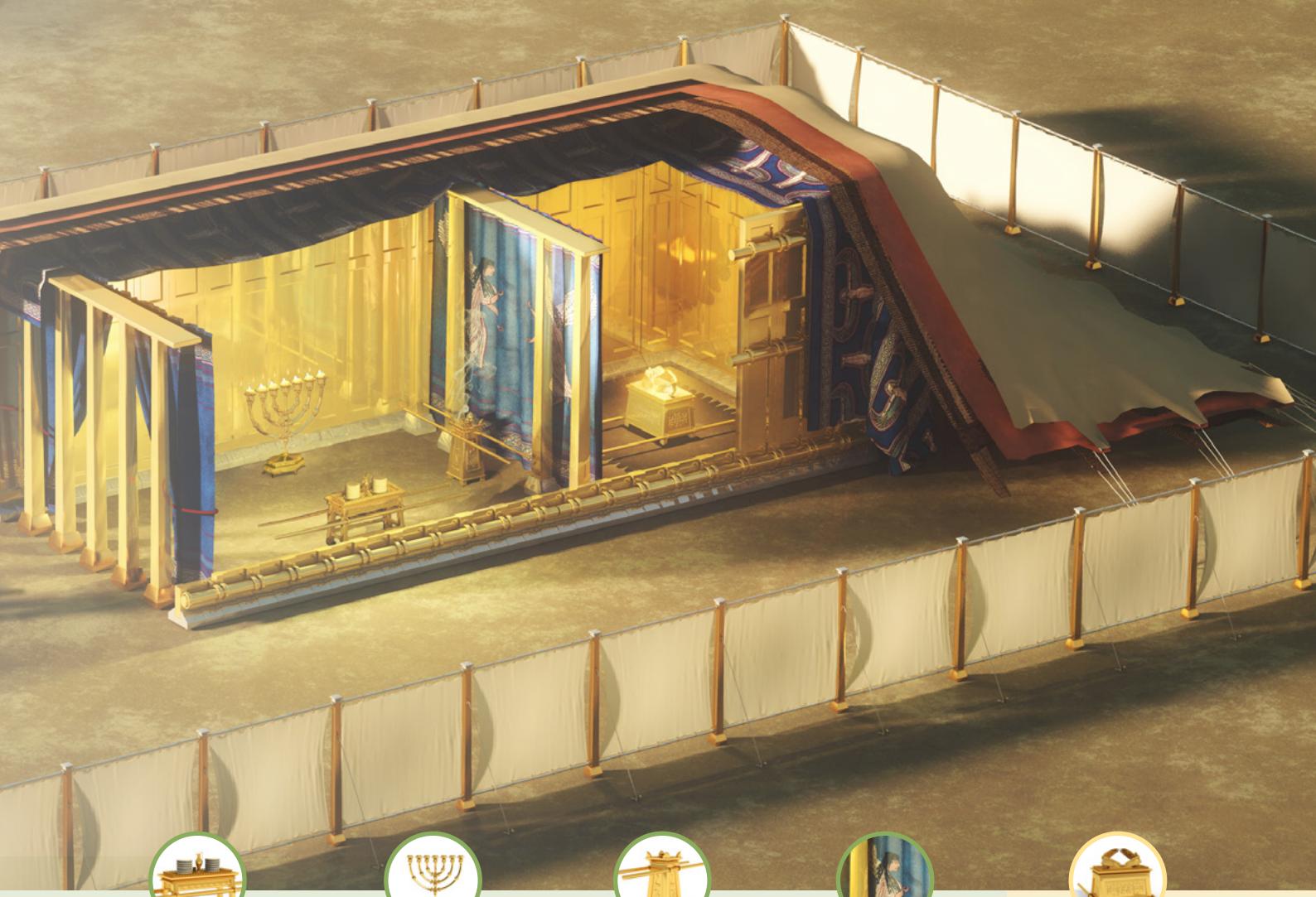


Fale Fehikitakí: Na'e vahe tolu 'a e fale fehikitakí, pea na'e pau ke fou kotoa ai e taha kotoa ke ne a'u ki he 'ao 'o e 'Otuá: ko e konga ki tu'a, ko e potu ma'oni'oní, pea mo e Potu Toputapú (vakai, 'Ekesōtosi 25–30)



'Olita: 'Oku 'omi 'e he fono 'a Mōsesé 'a e ngaahi feilaulau ke fai hení, kikite'i 'a e Fakamo'uí mo 'Ene feilaulau "lahi mo faka'osí" (vakai 'Alamā 34:10) 'Oku hanga 'e he feilaulau 'o fakataipe foki 'etau fakatomalá- 'a hono tukuange 'etau ngaahi angahalá kae 'oatu ha loto mafesifesi mo ha laumālie fakatomalá (vakai 3 Nifai 9:19–20; Fakahinohino ki he Folofolá, "Feilaulau").

Sene vai: Kimu'a pea tokí hū ki he potu toputapú, 'oku faka'ao-nga'i 'e he taula'eikí 'a e sene palasa 'o e vaí ke fufulu honau nimá mo e vaé (vakai 'Ekesōtosi 30:19–21), ko e faka-manatu kiate kitautolu 'a e fie ma'u ke tau ma'a 'i he'etau teuteu ke foki ki he 'ao 'o e 'Eikí (vakai, 3 Nifai 27:19–20).



[Tēpile 'o e Maá]: Ko e fo'i mā ta'e fakalēvani ia 'e hongofulu mā ua ne tuku 'i he Sapate takitaha 'i he tēpile maá, ko e 'uhinga faka-Hepeluú, ko e "mā 'o e 'ao" (vakai, 'Ekesōtosi 25:30). Na'e kai e ngaahi fo'i mā ko iá he Sāpate kotoa pē 'i he potu toputapú, "ko ha fuakava ta'engata" (vakai, Levitiko 24:5-9)



Tu'u'anga te'elango: Na'e ulo e ngaahi maama 'e fitú 'i he lolo 'ōlive ma'a, ke fakamaama e potu toputapú (vakai Levitiko 24:2-4). 'E lava ke fakamanatu mai ai kiate kitautolu e Maama 'o Kalaisí pea mo e Laumālie Māoni'óni, ko e ongo ma'u'anga maama fakalaumālié.



Feilaulau'anga 'o e Me'a Namu Kakalá: 'Oku tutu 'e he kau taula'eikí 'a e me'a namu kakalá 'i he funga 'ōlita 'i mu'a 'i he veilí, he pongipongi mo e po'uli kotoa pē. 'E lava ke fakafofonga'i 'e he kohu 'oku 'alu haké 'a e ngaahi lotu 'oku 'ohake ki he langí (vakai, Fakahā 5:8).



Veilí: 'Oku hū 'a e taula'eiki lahí ki he Potu Toputapú'o fakafou 'i he veilí. Na'e tui lalanga ki he veilí e Selupimí pe kau 'āngeló (vakai, 'Ekesōtosi 26:30-33; T&F 132:19). 'E lava ke fakamanatu mai 'e he veilí kiate kitautolu, 'oku fakapuliki kitautolu 'e ha veilí mei he 'ao 'o e 'Otuá, pea ko e Taula'eiki Lahi ma'ongo'ongá pē—'a Sīsū Kalaisi—te ne lava 'o tatala 'a e veilí.



Potu Toputapu 'Aupitó: 'Oku hū tu'o taha he ta'u 'a e taula'eiki lahí ki he konga toputapu tahá ni, 'i he 'Aho 'o e Fakaleleí. 'Oku hanga 'e he Potu Toputapu 'aupitó'o fakafofonga'i 'a e 'ao 'o e 'Otuá, pea 'oku tuku ai e puha 'o e fuakavá, pea ko hono tāpuní na'e ui ia ko e nofo'anga 'alo'ofá. Na'e folofola 'a e 'Eikí kia Mōsese, "Pea te u fakafetaulaki 'i ai kiate koe, pea te ta alea ai mo koe" ('Ekesōtosi 25:22; vakai foki, 'Ekesōtosi 29:43; 30:36).²





Fai 'e 'Eletā
Erich W.
Kopischke

'O e Kau
Fitungofulú

Familí

KO E MATAVAI 'O E FIEFIÁ

Kuo matavaivai 'i he ngaahi ta'u kuohilí e fakakaukau ko ia ko e familí mo e mo'ui fakafamilí ko e tupu'anga ia 'o e fiefiá. 'Oku tāpalasia 'a e tukufakaho 'o e familí 'e ha ngaahi me'a kehekehe 'i he māmaní. (I he peesi 18 'o e makasini ko 'ení, 'oku vahevahé ai 'e 'Eletā Kuenitini L. Kuki e tāpalasia ko iá.) Ka 'oku 'i ai ha ngaahi fakatu'utāmaki 'oku fekau'aki mo hotau ni'ihi 'oku 'ilo ki he mahu'inga, faka-'Otua mo e tu'unga ta'engata 'o e familí.

Kuo hanga 'e he māmaní mo hono ngaahi fakatauelé 'o hiki hake 'a e 'ulungaanga siokitá pea nga'unu ke nau fakafiemālie mo fakafaingofua'i pē 'a e me'a kotoa, 'o hoko ai e tu'u laveangofua 'a e familí mo 'etau fiefiá. 'I he taimi lahi, 'oku fa'a faka'u-hinga'i 'a e fiefia 'i he'etau mo'uí 'aki 'a e lelei 'o e "ta'e 'i ai ha mafasia pe faingata'á," 'a ia 'oku tau 'amanaki ai ke "ma'u ha ngaahi tāpuaki lahi 'aki ha ki'i ngāue sī'isī'í."

Ka 'oku 'ikai founiga pehē 'a e mo'uí. Na'e 'ikai fakataumu'a ia ke faingofua. Na'e folofola 'a e 'Eikí ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá: "He 'e hoko mai 'a e ngaahi tāpuakí hili 'a e ngaahi faingata'a lahi. Ko ia 'e hokosia 'a e 'aho 'a ia 'e fakakalauni ai 'a kimoutolu 'aki 'a e nāunau lahi" (T&F 58:4).

*Fakalaulauloto ki he
tokāteline 'o e ngaahi
fāmili ta'engatá,
pea feinga ke ke 'ilo
ma'au 'a e me'a 'oku
mahu'inga tahá.*

Fakanofo 'e he 'Otuá

Kuo fakahā mahino 'e he 'Eikí 'a e founiga ki hono fakatupulaki mo pukepuke 'o ha fāmili mālohi. 'Oku faka-afe'i kitautolu kotoa ke tau ako mo mo'ui aki 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'i he "Ko e Fāmilí: Ko Ha Fanonganongo ki Māmani." Ikai ngata aí, 'oku fie ma'u ke tau fakatokanga'i 'oku mahu'inga 'a e feilaú mo e tuí ki he'etau ma'u ha ivi mo e fiefia fakataautaha 'i he mo'ui fakafāmilí.

'Oku fakahā 'i he fanonganongo 'a e fāmilí "ko e mali 'i ha vā 'o ha tangata mo ha fefine na'e tu'utu'uni ia 'e he 'Otuá pea ko e fāmilí ko e uho ia 'o e palani 'a e Fakamo'uí ki he iku'anga ta'engata 'o 'Ene fānaú." 'Oku toe hoko atu 'o pehē "oku kei tu'u ma'u pē 'a e fekau ko ia 'a e 'Otuá ki He'ene fānaú ke nau fanafanau mo fakatokolahi 'a māmaní."¹

'Oku pehē 'e ha kakai tokolahi, kuo liliu lahi e fakakaukau mo e taumu'a 'o e fāmilí. Kuo lahi fau hono ohi mai 'e he sosaietí e fakakaukau 'o e "hōhoa tatau" 'i he vaha'a 'o e ongome'a malí, 'a ia 'oku tuku taha pē 'ena tokangá ki he'ena fie ma'u mo e ongō kae 'ikai ko e fie ma'u 'a e fānaú. Ko hono olá, 'oku mali ha tokolahi hili ha'anau feohi fuoloa kae 'ikai ko ha'anau fakalakalaka hili ha'anau fakahoko ha feohi 'oku tāú. Kuo hoko 'a e fekumi ko ia ki ha tokotaha totonú, vakai'i e tu'unga 'o ha vā fetu'utakí 'aki e nonofo fakaseki-sualé, pe feinga ke ma'u ha tō'onga mo'ui tu'umālie 'a ia 'e makatu'unga mei ai hono aleia'i e vahevahe 'ena koloá 'o kapau te na māvaé, ko ha me'a angamaheni ia kuo pau ke fai kimu'a peá na toki fakakaukau ke na malí.

'Oku kehe ia mei he me'a 'oku ako'i mai 'e he folofolá mo e kau pālofita 'o e 'aho ní. 'Oku tau fokotu'u 'a e nofomalí 'i he fakava'e 'o e angama'a mo e faitōnunga kakató, 'aki e taumu'a ke fa'u mo ohi hake ha fāmili. Na'e akonaki 'a Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo (1895–1985) 'o pehē: "Oku 'i ai ha tokolahi 'oku nau lea mo tohi 'o fakafepaki ki he nofomalí. 'Oku 'i ai mo ha'atau kakai 'oku nau fakatoloi 'a e nofomalí pea fakakikihi'i ia. . . . 'Oku mau ui ki he kakai kotoa pē ke nau tali 'a e mali [tukufakaholó] ko e makatu'unga ia 'o e fiefia mo'oní. . . . Ko hono mo'oní, kapau 'e mali ha ongo me'a te na lava leva ke ohi hake ha fāmili."²

Ko e ngaahi lea 'eni 'a e palōfita mo'ui 'i he taimi na'a ku kei talavou ai mo hoku hoa ko Kilisitiané, pea na'a ma falala mo muimui ki he'ene fale'i. Na'a ma tū'ulutui 'i he 'olita 'o e Temipale Peeni Suisalaní, 'i homa ta'u 20 mo e 22.

Na'a ma taau mo e fuakavá, ne 'ikai ke mahino lelei kiate kimaua e me'a 'e hoko maí, ne 'ikai ha'ama taukei ngāue pe 'osi 'ema akó, pea na'a ma masiva 'aupito.

Ko e me'a pē na'a ma ma'u ko ha fe'ofa'aki lahi 'aupito mo ha ngaahi ongo fakafiefia. Ka na'e kamata leva ke ma langa homa fāmilí. Na'e 'ikai ke toe tatali 'ema fanafanaú, pea fie ma'u ke ma fepoupouaki 'i he'ema akó. Na'a ma tui mālohi ki he tala'ofa 'a e 'Eikí 'oku pehē "kapau 'oku mou tauhi 'a 'ene ngaahi fekaú 'okú ne tāpauki'i mo fakamonū-ia'i 'a kimoutolu" (Mosaia 2:22).

Pea na'a Ne fai ia. Na'e lolotongaako 'a Kilisitiané 'i he ako'anga nēsí, 'i he taimi na'a ma mali aí. Na'e kau 'i he'ema palaní 'a e fie ma'u ke 'uluaki ma'u 'a hono faka'ilonga fakaakó, ka 'i he taimi tatau na'a ma fai mo e fili mahu'inga ke fakahoko 'ema faka'ānaua ke fa'u ha fāmilí. Ko hono olá, ne fānau'i 'ema 'uluaki pēpeé 'i ha uike 'e ua kimu'a pea lava'i lelei 'e Kilisitiané 'ene sivi ke hoko ko ha nēsí.

Ko e 'ahó ni, hili ia ha ta'u 'e 40, 'okú ma hounga'ia 'i he'ema langa fakataha ko ia homa fāmilí. Ne hoko 'o ta'e-faka'alo'alongaua 'ema tui ki he 'Otuá mo homa vā fetu'utakí 'i he'ema mamata ki hono tataki kimaua 'e he to'ukupu 'o e 'Eikí, 'i he ngaahi founiga 'o hono langa homa pule'angá 'i he māmaní. 'E hokohoko atu e tupulaki 'a e pule'angá ko 'ení pea 'e pehē ai pē 'o ta'engata.

Loto Fiemālie ke Fai ha Feilaulau

Na'a ma mateuteu mo loto fiemālie ke ma fakahoko ha feilaulau, 'i he'ema taumu'a ke ma fiefiá. Na'a ma tali 'a e fatongia fakalangi kuo fakanofo ki he tamaí ke "tokanga'i" mo "tauhi" pea ki he fa'eé ke tokoni "ki hono lehilehi'i 'o 'enau fānaú."³ Na'e akonaki 'a Suli B. Peki, ko e Palesiteni Lahi mālōlō 'o e Fine'ofá, 'o pehē: "Ko e fatongia lakanga fakataula'eiki 'o e ngaahi tamaí ke tokanga'i pea mo tuku atu 'a e ngaahi ouau 'o e lakanga fakataula'eiki ki he to'u tangata hokó. Ko e fatongia lakanga fakataula'eiki 'o e ngaahi fa'eé ke nau tākiekina. Ko ha ngaahi fatongia mahu'inga, faka'ofa'ofa mo fepoupouaki 'ení."⁴

'Oku 'ikai 'uhinga 'a e fetokoni'aki 'i ha nofomali 'oku hoa-ngaue tu'unga tataú ke fakatou fai 'a e me'a tatau pe fakahoko fakataha e me'a kotoa pē pe vahevahe tatau e fatongiá. 'Oku tau ma'u e mahino mo tali ha ngaahi fatongia kehekehe 'a ia ne 'omi 'i ha fokotu'utu'u fakalangi 'o hangē ko ia 'oku hā 'i he fanonganongo ki he fāmilí. 'Oku 'ikai ke tau muimui kitautolu ki he māmaní 'i he me'a ko

ia 'oku ui ko e "tau'atāiná," 'a ia 'oku mo'ui pē 'a e husepā-niti mo e uaifí ke fakahoko e ngaahi me'a 'okú na loto ki aí. 'Oku tau mo'ui 'aki e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongo-ongoleleí; 'oku fepoupouaki 'a e husepānití mo e uaifí, pea feinga 'a e famili ke nau uouangataha mo mo'ui ta'esiokita.

Mahalo 'e pehē 'e hamou ni'ihi: "Ka, 'oku kehe homau tūkungá 'omautolu. 'Oku 'ikai lelei 'a e māmaní 'i he kuongá ni. Kuo pau pē ke 'i ai ha ngaahi faka'atā makehe." 'Oku mo'oni ia, ka 'oku ou feinga au ke ako'i 'a e tu'utu'uní pe ko e lelei fakalangí pea tuku kiate koe ke ke fehangahangai mo e ngaahi me'a ke faka'ataá 'i ho'o 'a'eva 'i he mo'ui ní.

'I he palani ma'a homau fāmilí, na'a mau loto ke nofo 'a Kilisitiane i 'api 'o lehilehi'i 'ema fānaú. Ne pau leva ke fai ha feilaulau. Ne 'ikai fuoloa mei he'ema 'ilo 'e fanau'i mai ha pēpeé, na'e fakamanatu mai 'e Kilisitiane 'a e fili na'a ma fai fakataha kimu'a peá ma malí, 'e ta'ofi leva 'ene ngāue 'i he taimi 'e fanau'i mai ai 'a e pēpeé. Na'a ku feinga ke u faka'ehi'ehi mei he me'a na'a ku 'ilo'i ko ha fakalahi fatongiá 'aki 'eku talaange 'okú ne 'omi ha vahe tolu 'e taha 'o e pa'anga hū mai ki homa fāmilí. Na'a ne tali mai 'o pehē, "Te u tokanga'i 'e au e fānaú, ka ke tokanga'i 'e koe hono 'omi ha me'atokoni ma'atautolú."

Na'a ku 'ilo'i na'a ne mo'oni; na'a ma 'osi ale'a'i fuoloa pē ia kimu'a. Na'e fenāpasi ia mo 'ema taumu'a ki he mo'ui



fakafāmilí, na'e fenāpasi ia mo e ngaahi lea 'a e kau palōfita mo'uí, pea na'e ongo tonu ia. Ko ia ai na'a ne nofo leva mei he nēsí na'e totongi leleí ke ne vāofi mo e fānaú mo tokanga'i 'enau ngaahi fie ma'u faka'ahó, pea na'a ku feinga leva ke ngāue'i ha me'atokoni mo ha nofo'anga. Na'e tāpupaki'i kinautolu 'e he 'Eikí ke mau malava 'o fakahoko 'a e tāfa'aki ko ia 'o 'emau taumu'á.

Na'e malava ke ma fai fakataha mo ha ngaahi me'a kehe 'o fakatatau mo homa taimí, 'o hangē ko e fatongia fakamātú'á, akonakí, fai fakahinohinó, fakama'a 'apí 'o a'u ki hono fetongi e taipa e fānaú. Na'e malava hono vahevahe e ngaahi fatongiá koe'uhí he ko e founiga ia na'e fakataumú'a ki ai 'emau mo'ui fakafāmilí.

Na'a ku 'ilo mo Kilisitiane i he taimi na'a ma ngāue ai 'i he tui mo falala ki he 'Eikí, na'a Ne tokoní'i kinmaua ke fai 'a Hono finangaló 'i He'ene founigá 'o fakatatau ki He'ene taimí. 'Oku ou fie fakahā hení na'e 'ikai 'uhinga 'Ene founigá, 'e hoko ma'u pē 'a e me'a na'a ma faka-kaukau ki aí. Na'e fie ma'u 'i he taimi 'e ní'ihi ke ma fa'a kātaki, toe lahi ange 'ema feingá, pea 'i he taimi 'e ní'ihi na'e hangē na'e sivi'i 'e he 'Eikí 'ema mo'ui mateakí. Ka, na'e ue'i fakalaumālie ma'u pē kinmaua 'e he'ema taumu'á pea na'e hoko ia ko ha fakava'e 'o 'ema ngaahi fili mahu'inga tahá.

Ko ha me'a 'e taha na'a ku sioloto ma'u pē ki ai mo

Kilisitiane ko ha'ama kau fakataha mo 'ema fānaú 'i he loki silesitiale 'o e temipalé, ko ha teuteu ki he 'aho 'okú ma 'amanaki atu ke a'usia ai ha fiefia mo ha nāunau ta'engata. 'I he ngaahi ta'u kuo-hilí kuó ma 'ave tahataha 'ema fānaú ke ma'u honau ngaahi ouau fakatemipalé, ko hano fakafoki kinautolu ki he'etau Tamai Hēvaní hili hano ako'i kinautolu ki he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e mā'oni'oní. Kuó ma kaungā kau mo ha toko tolu 'o 'ema fānaú 'i he ngaahi 'olita 'o e temipalé 'i he'enau mali mo honau ngaahi 'ofa'angá, pea 'okú ma 'amanaki atu 'e toe hoko mo ha ngaahi mali temipale 'i he kaha'ú.

Kuo te'eki ai ha me'a te ne 'omi ha fiefia mo ha fakafiemālie lahi peheni ki he'ema mo'ui ka ko



fiefia kuó ma ma'u 'iate kimaua pē mo homa hakó. 'I he taimi pē na'e mahino ai kiate kimaua ko e ngaahi kamata-'anga 'eni 'o ha fakalakalaka ta'engata pea ko e 'uluaki tu'unga ia 'o 'emau fiefiá mo e nēkeneká, na'a ma—pea 'okú ma—loto fiemālie ke feilaulau'i e me'a kotoa ke ma mo'ui 'aki e tokāteline 'o e fāmilí pea ke ma mātā tonu ki hono fakahoko kakato 'o 'ema taumu'á.

'Oku ou fakaafe'i koe ke ke fakakaukauloto ki he tokāteline ko 'ení pea ke ke 'ilo mo'oni ma'u 'a e me'a 'oku mahu'inga tahá. 'Oku 'i he uho 'o 'etau mo'ui 'a e fa'ahinga fiefia ko iá. Pea 'oku tupulaki ma'u pē 'a e fiefia 'oku ma'u mei ha vā fetu'utaki fakakaungāme'a 'i he vaha'a 'o e huse-pānití, uaifi mo e fānaú.

Fakahoko Ho'o Taumu'á

Hili ho'o ako e tokāteline 'o e fāmilí pea fokotu'u mo ha taumu'a ki ho'o fiefiá, te ke ongo'i 'oku tō mamafa kiate koe ke faka'aonga'i 'a ho'o taumu'á.

Na'a ku ki'i lotosi'i 'i hono fuofua fakasitu'a'i au 'i he'e-ku 'eva kia Kilisitiané. Na'e 'amanaki ke u kamata ngāue ma'a e Siasí lolotonga 'eku kei 'i he taautaha kei talavoú, ka 'i ha 'aho 'e taha ne u ma'u ai ha ue'i fakalaumālie makehe. Lolotonga 'eku kau 'i ha ouau 'i he Temipale Suisalaní ne

u ongo'i 'i hoku lotó ha le'o ne pehē mai: "Ēlikí, kapau he 'ikai te ke feinga fakamātoato ke ke mali pea hū ki he fuakava fo'ou mo ta'engatá, he 'ikai ke 'i ai ha faikehekehe 'iate koe 'a e ngaahi akonaki mo e ngaahi tāpuaki kuo tala'ofa ko 'ení." Ko ha ui ia na'a ne faka'aaki au 'i hoku ta'u 21, pea talu mei ai mo 'eku feinga mālohi ke u taau mo e tāpuaki ko iá.

'Oku ou fakaafe'i kimoutolu ke mou fokotu'u ha ngaahi taumu'a fakataautaha ke mou ngāue'i 'o fakatatau mo ho'omou vīsoné. 'Oku tau lau 'i he *Malanga 'Aki 'Eku Ongongolei*: "Oku tala 'e he'etau ngaahi taumu'á 'a e ngaahi holi 'o hotau lotó pea mo e mahino 'oku tau ma'u fekau'aki mo e me'a te tau lava 'o fakahokó. 'Oku fakafou 'i he'etau ngaahi taumu'á mo e ngaahi palaní, 'a hono liliu ko ia 'o 'etau ngaahi 'amanakí ke hoko ko ha ngāue. Ko e fokotu'u taumu'á mo e palaní, ko ha ongo ngāue ia 'oku fai 'i he tui."⁵

'Oua te ke va'inga 'aki 'a e ngaahi me'a toputapú. Ko ho'o a'u pē ki ha ta'u motu'a 'oku fe'unga mo e malí, 'oua te ke faikaume'a fakava'iva'inga. 'Oua 'aupito na'a ke maumau'i ho 'inasi tukufakaholo ta'engatá 'aki ha'o fai ha me'a te ne ta'ofi koe mei hono fakahoko e ngaahi fuakava mahu'inga taha 'i he temipalé. 'I ho'o fai lelei ki

he tokotaha kotoa ‘okú ke kaume‘a mo ia ‘a ia ‘e malava pē ke hoko ko ha‘o hoa ta‘engatá, he ‘ikai ‘aupito te ke fai ha ngaahi me‘a ta‘etaau te ne maumau‘i fakatu‘asino pe fakalaumālie ho‘omo feohí pe ta‘ofi ‘a ho‘o mo‘ui tāú mo faka‘alongaua ki ho‘o vīsoné. ‘I ho‘o mo‘ui tāú, he ‘ikai teitei veiveiua ‘a ho‘o fakakaukau fakalaumālié, pea te ke ma‘u ma‘u pē ‘a e ngaahi fakahinohino ‘a e Laumālié. ‘E poupou‘i mo fakapapau‘i ‘e he Laumālie Mā‘oni‘oní kiate koe ‘a hono totonu ‘o e ngaahi fili mahu‘inga taha ko ‘ení ‘i ho‘o mo‘ui, ‘o tatau ai pē kapau te ke manavahē.

Ke ke ha‘isia ki he ‘Eikí ‘o fakatatau mo ho‘o taumu‘á pea mo e ngaahi me‘a ke ke ngāue‘i ‘i he mo‘ui. ‘Oua na‘a toe fakatatali ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha me‘a ‘oku fie ma‘u ke ke fakatomala mei ai. ‘Oku mahu‘inga fau ‘a e mo‘ui ni mo e mo‘ui ta‘engatá ke toe “fakatatali ‘a e ‘aho ‘o ho‘omou fakatomalá” (Alamā 13:27; 34:33). Muimui ki he fakaafe ‘a e palōfita ‘a e ‘Otuá, ‘a ia ‘okú ne poupou‘i kitautolu ke tau “kole ki he Tamaí ‘i he huafa ‘o Sīsuú koe‘uhi ko e ngaahi me‘a kotoa pē te mou masiva aí. ‘Oua ‘e ta‘etui, kae tui pē, pea kamata ‘o hangē ko e fai ‘i he ngaahi ‘aho ‘i mu‘á, pea ha‘u ki he ‘Eikí ‘aki homou lotó kotoa, pea ngāue‘i homou fakamo‘ui ‘omoutolu ‘i he manavahē mo e tetetete ‘i hono ‘aó.” (Molomona 9:27).

‘Oku ou fakatokanga‘i ‘e fie ma‘u ‘e hamou nī‘ihi, ‘o fakatatau mo homou tūkungá, ke mou fakafenāpasi e vīsone mahu‘inga ‘a ha fāmili lelei ke fe‘unga mo homou tūkunga fakatāutahá. Ka kuó u ako ‘e tokoni‘i kitautolu ‘e he ‘Eikí ‘i he‘etau ngāue ‘i he tui mo muimui ki he taumu‘á ‘i he lahi taha te tau lavá.

Ko e Tefito‘i Mo‘oni ‘o e Ikuná

‘Oku kau ‘i he ongoongolelei ‘o Sīsuú Kalaisí ‘a e me‘a fakafiemālie tahá. Ko e tafa‘aki ia ‘o e *ikuna* pe *kakato* ‘o ‘etau tui ki he ‘Eikí ko Sīsuú Kalaisí. Na‘e na‘na‘i mai ‘a Molonai ke tau nofo ma‘u pē ‘i he hala ‘oku mo‘oni, “o falala taha pē ki he ngaahi lelei ‘a Kalaisí, ‘a ia ko e tupu‘anga mo e fakahaohaoa‘anga ‘o ‘enau tuí” (Molonai 6:4).

Makatu‘unga ‘i he‘etau tui kia Sīsuú Kalaisí, te tau lava ‘o tulifua ki he hala ‘oku fie ma‘u ke tau fou ai ‘i he mo‘ui ní. Ka ‘o kapau te tau humu koe‘uhí ko hotau ngaahi vaivá pe ‘ikai ke tau ma‘u e ngaahi faingamālié, te Ne tokoni‘i kitautolu, fakaa‘u e fonongá, pea hoko ko e fakahaohaoa‘anga ‘o ‘etau tuí. Na‘á Ne folofola ‘o pehē, “He ko au, ko e ‘Eikí, te u fakamāu‘i ‘a e tangata kotoa pē ‘o fakatatau ki he‘enau

ngaahi ngāue, pea fakatatau ki he ngaahi holi ‘o honau lotó.” (T&F 137:9).

‘Oku tau lau ‘i he *Tohi Tu‘utu‘uni Fika 2*, “Ko e kāinga-lotu faivelenga ko ia ‘oku ‘ikai lava ‘i honau ngaahi tūkungá ke nau ma‘u ‘a e ngaahi tāpuaki ‘o e mali ta‘engatá mo e tu‘unga ko e mātu‘a ‘i he mo‘ui ko ‘ení, te nau ma‘u ‘a e ngaahi tāpuaki kotoa ko ia ne ‘osi tala‘ofa ‘akí ‘i itāniti, ka kuo pau ke nau tauhi e ngaahi fuakava ne nau fakahoko mo e ‘Otuá.”⁶

‘Oku ou fakamo‘oni na‘e ‘afio‘i ‘e he ‘Eikí ‘a ‘Ene folofolá ‘i He‘ene pehē “oku ‘ikai lelei ke toko taha pē ‘a e tangatá” (Sēnesi 2:18) pea ko ‘Ene fie ma‘u taupotu tahá ke ma‘u ‘e He‘ene fānaú ‘a e “kakato ‘o e fiefiá” (Mōses 7:67). Ko ia ai, tauhi ma‘u pē ‘a ho‘o taumu‘á ke ke manatu‘i pea “feinga ki he taumu‘a ko ia ‘o e nofo ‘i ha fāmili ta‘engatá. ‘Oku ‘uhinga ‘ení ke teuteu ke hoko ko ha hoa mo‘ui taaa pea mo ha ngaahi tamai pe ngaahi fa‘ē ‘ofa. ‘I he taimi ‘e nī‘ihi he ‘ikai lava ‘o fakahoko ‘a e ngaahi tāpuaki ko ‘ení

kae‘oua kuo a‘u ki he mo‘ui ka ha‘ú, ka ko e taumu‘a taupotu tahá ni ‘oku tatau ia ki he tokotaha kotoa.”⁷

‘Oku ou ‘ilo ‘oku tatau pē e tokolahí ‘o e kakaí mo e lahi ‘o e ngaahi tūkunga kehekehe ‘i he māmaní. ‘Oku ou ‘ilo ‘oku lahi e faikehekehe ‘i he ‘ulungaanga fakafonuá, tukufakaholó mo e ngaahi ‘amanakí. Ka, ‘oku ta‘engata mo mo‘oni ‘a e ngaahi tokāteline mo e tefito‘i mo‘oni ko ‘ení, pea ‘e pehē ai pē neongo e ngaahi tūkunga fakataautaha ‘o ‘etau mo‘ui. ‘Oku ou falala kakato ‘i ho‘o fekumi fakamātoato mo fakakaukau ‘i he fa‘a lotu ki he ngaahi tokāteline mo e ngaahi tefito‘i mo‘oni ko ‘ení, te ke malava ke fakatupulaki ai ha taumu‘a fakataautaha ‘i ho‘o mo‘ui, ‘a ia ‘e fakahōifua ki he ‘Eikí pea fakatau ki ho‘o fiefia mā‘ongo‘onga tahá. ■

To‘o mei ha lea ‘i ha fakataha lotu, “Ko e hā ‘Okú Ke Sio Loto Atu Ki Ai ‘i he Mo‘ui?” ne fai ‘i he Univesiti Pilikhami Tongi ‘i he ‘aho 2 ‘o Tisema 2014. Ke ma‘u kakato e leā ‘i he lea faka-Pilitāniā, ‘alu ki he speeches.byu.edu.

MA‘UANGA FAKAMATALÁ

1. “Ko e Fāmilí: Ko ha Fanonganongo ki Māmaní,” *Liahona*, Nōv. 2010, 129.
2. Spencer W. Kimball, “Guidelines to Carry Forth the Work of God in Cleanliness,” *Ensign*, May 1974, 6.
3. “Ko e Fāmilí: Ko Ha Fanonganongo ki Māmaní,” 129.
4. Suli B. Peki, ngaahi lea ‘i he fakataha aka ‘o e konifelenisi lahí, ‘Okatopa 2009.
5. *Malanga ‘Aki ‘Eku Ongoongolelei: Ko ha Fakahinohino ki he Ngāue Fakafaisekaú* (2004), 176.
6. *Tohi Tu‘utu‘uni Fika 2: Ko Hono Pule‘i ‘o e Siasí* (2010), 1.3.3.
7. *Tohi Tu‘utu‘uni Fika 2*, 1.3.3.





Vahe 2

Fanongo Kiate Ia

Ko e vahe 2 'eni 'o e voliume fo'ou 'e fā 'o e fakamatala fakahisitōlia 'o e Siasi 'oku ui ko e Kau Mā'oni'oni: Ko e Talanoa 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Nī. E lava ke ma'u e tatau kuo paaki 'o e tohī 'i he konga Hisitōlia 'o e Siasi 'i he Gospel Library App, mo e 'initanetī 'i he kaumaonioni.lds.org. E tokī pulusi atu e ngaahi vahe hokō 'i he ngaahi makasini ka hoko mai kae 'oua leva kuo tuku atu 'a e voliume 1 'i he konga kimui 'o e ta'u nī. E lava ke ma'u atu e ngaahi vahe ko ia 'i he ngaahi lea fakafonua 'e 47 'i he Gospel Library app pea 'i he kaumaonioni.lds.org.

Na'e 'ā hengihengi hake 'a Siōsefa 'i ha pongipongi he fa'aahita'u failau 'i he 1820 peā ne fononga atu ki he vao'akau ofi ki honau 'apí. Ko ha 'aho tafitonga mo faka'ofo'ofa ia, ne huhulu hifo e huelo 'o e la'aā 'i he 'ulu'akau 'i 'olungá. Na'a ne loto pē ke ne toko taha he taimi 'e lotu a'i pea na'a ne ma'u ha feitu'u lōngonoa 'i he vao'akau na'a ne toki faka'ata'ataá. Na'e tuku ai 'ene tokí, 'o taa'i 'i ha tunga'i 'akau.¹

I hono ma'u 'e Siōsefa e feitu'u, na'a ne vakavakai holo ke fakapapau'i 'okú ne toko taha pē. Na'a ne hoha'a ke lotu le'olahi he na'e 'ikai loto ke fakahoha'asi ia.

I he fiemālie 'a Siōsefa kuó ne toko tahá, na'a ne tū'ulu-tui ai 'i he kelekelé pea kamata ke ne vahevahe 'a e ngaahi holi 'o hono lotó mo e 'Otuá. Na'a ne kolea ha 'alo'ofa mo ha fakamolemole pea mo ha poto ke ne 'ilo'i 'a e ngaahi tali ki he'ene ngaahi fehu'i. Na'a ne lotu 'o pehē, "E 'Elki, ko e hā 'a e siasi te u kau ki aí?"²

I he kamata ke ne lotú, na'e hangē ne pupula hono 'ele-ló, kae 'oua kuo 'ikai ke ne toe lava 'o lea. Na'a ne fanongo ki ha taumala 'i hono tu'a ka na'e 'ikai ha taha ai he'ene tafoki kimui. Na'a ne feinga ke toe lotu, ka na'e toe le'olahi ange e ongo mai 'a e taumala 'i hono tu'a, 'o hangē ha taha 'oku 'oho mai ki aí. Na'a ne puna ki 'olunga 'o tafoki hake, ka na'e 'ikai ke ne sio ki ha taha.³

Fakafokifá pē, kuo puke ia 'e ha mālohi ta'e'iloa. Na'a ne feinga ke toe lea, ka na'e kei ma'u pē hono 'eleló. Na'e

nofo'ia ia 'e ha fakapo'uli matolu pea 'ikai ke ne lava 'o toe sio ki he ulo 'a e la'aā. Ne ha'u ki he'ene fakakaukaú 'a e loto veiveiuá mo ha ngaahi 'ata fakamamahi ke ne puputu'u mo tohoaki'i ai 'ene tokangá. Na'a ne ongo'i hangē pē ne 'i ai ha me'a mo'oni ne kovi mo mālohi, ne feinga ke faka'auha iá.⁴

Na'e tānaki 'e Siōsefa hono iví kotoa 'o ne toe ui ki he 'Otuá. Na'e veteange hono 'eleló, peá ne tautapa ke faka-hoofi ia. Ka na'e kamata ke ne ngalo hifo ai 'i he loto fo'i 'i hono lōmekina ia 'e he fakapo'uli pea 'amanaki ke tukange ia ki he faka'auhá.⁵

I he momeniti ko iá, ne hā mai ha pou maama fe'unga mo hono 'ulú. Na'e maliu māmālie hifo ia 'o hangē kuó ne fakamaamangia e vao'akaú. I he nofo mai 'a e māmā kiate iá, na'e ongo'i 'e Siōsefa hono tukuange 'e he mālohi ta'e'iloá hono ma'u iá. Na'e hū 'a e Laumālie 'o e 'Otuá 'o fakafonu ia 'aki 'a e nongá mo e fiefia na'e 'ikai lava ke fakamatala'i.

I he vakai 'a Siōsefa ki he māmā, na'a ne mamata ki he 'Otua ko e Tamaí, 'i 'olunga 'iate ia he 'eá. Na'e maamangia mo nāunau'ia ange Hono fofongá 'i ha me'a kuo mātā 'e Siōsefa. Na'e ui ia 'e he 'Otuá 'aki hono hingoá mo Ne tuhu ki he Tokotaha 'i Hono tafa'akí. Na'a Ne folofola ange, "Ko Hoku 'Alo 'Ofa'angá 'Eni. "Fanongo kiate Ia!"⁶

Na'e mamata 'a Siōsefa ki he fofonga 'o Sisū Kalaisí. Na'e ngingila mo nāunau'ia tatau mo e Tamaí.

Na'e folofola ange 'a e Fakamo'uí, "Siōsefa, kuo faka-molemole'i 'a ho'o ngaahi angahalá."⁷

Na'e matafi atu e mafasia 'o Siōsefá, peá ne toe fakaongo ange leva 'ene fehu'i: "Ko e hā 'a e siasi te u kau ki aí?"⁸

Na'e folofola ange 'a e Fakamo'uí, "oua na'a ke kau ki ha taha 'o kinautolu." "Oku nau ako'i ko e ngaahi tokāteliné 'a

e ngaahi fekau 'a e tangatá, 'oku nau ma'u hono nge'esi 'o e lotú, ka 'oku nau faka'ikai'i 'a hono mālohi.'

Na'e fakahā 'e he 'Eikí kia Siosefa na'e fu'u tōtū'a 'a e faiangahalá 'i he māmaní. Na'a Ne fakamatala'i ange "oku 'ikai ha taha 'oku failelei. Kuo nau tafoki mei he ongoongolelé pe 'ikai tauhi 'eku ngaahi fekaú." Kuo liliu ta'etotonu pe mole 'a e ngaahi mo'oni toputapú, ka na'a Ne tala'ofa 'e fakahā e kakato 'o e ongoongolelé kia Siosefa 'i he kaha'ú.⁹

Lolotonga e folofola 'a e Fakamo'uí, na'e mamata 'a Siosefa ki ha kau 'āngelo, pea na'e ulo lahi ange 'a e maama na'a ne 'ātakai'i kinautolú, 'i he ho'atā mālie. Na'e folofola 'a e 'Eikí, "Vakai, 'oku ou ha'u vave, kuó u kofu 'aki 'a e nāunau o 'Eku Tamaí."¹⁰

Na'e 'amanaki 'a Siosefa 'e keina e vao'akaú 'e he māmangiá, ka na'e hangē 'a e vela e 'ulu'akaú ko e vao'akau 'a Mōsesé, pea na'e 'ikai māngia.¹¹

'I he mōlia atu 'a e māmá, na'e fakatokanga'i 'e Siosefa 'okú ne tokoto fo'ohake, 'o sio hake ki he langí. Kuo foki 'a e pou māmá, pea na'e mole atu 'ene ongo'i halaia mo puputu'ú. Na'e fonu hono lotó 'i he ngaahi ongo 'ofa faklangi.¹² Na'e folofola 'a e 'Otua ko e Tamaí mo Sisū Kalaisi kiate ia, pea kuó ne 'ilo'i iate ia 'a e founiga ke ma'u ai e mo'oní mo e fakamolemolé.

'I he fu'u vaivai 'a Siosefa mei he mata-me'a-hā-máí ke toe ngaué, na'a ne tokoto 'i he vao'akaú kae 'oua leva kuo foki mai ha ni'ihi 'o hono mālohi. Na'a ne toki faingata'a ia 'i he'ene feinga ki 'apí peá ne falala ki he ve'e tafu'anga afí ki ha tokoni. Na'e vakai kiate ia 'ene fa'eé peá ne fehu'i ange pe ko e hā e me'a na'e hokó.

Na'e fakapapau'i ange 'e Siosefa kiate ia, "oku lelei e me'a kotoa. 'Oku ou sai pē au ia."¹³

Hili ha ngaahi 'aho si'i mei ai, lolotonga ha talanoa 'a Siosefa mo ha tangata malanga, na'a ne fakamatala ange 'a e me'a na'a ne mamata ki ai 'i he vao'akaú. Na'e longomo'uui 'aupito 'a e tangata malangá ni 'i he ngaahi fakaakeake fakalotu ne toki hokó, pea na'e fakakaukau 'a Siosefa te ne fanongo fakamātoato ki he'ene mata-me'a-hā-máí.

Ne 'uluaki hangē pē 'ene leá ha me'anoa ki he tangata malangá. Na'e fa'a tala 'e he kakaí ia ne nau mamata ki ha ngaahi mata-me'a-hā-máí fakalangi.¹⁴ Ka na'e faifai pea na'a ne 'ita mo tuli tonuhia, peá ne talaange kia Siosefa, ko 'ene talanoá mei he tēvoló. Na'a ne pehē kuo ngata e ngaahi 'aho 'o e ngaahi me'a-hā-máí mo e ma'u fakahaá pea he 'ikai ke toe hoko ia.¹⁵

Na'e 'ohovale 'a Siosefa, pea na'e vave 'ene 'ilo'i he 'ikai tui ha taha ki he'ene me'a-hā-máí.¹⁶ Ko e hā ka nau ka tui ange ai? Na'a ne kei ta'u 16 pē pea 'ikai ha'ané tu'unga

fakaako. Na'a ne ha'u mei ha fāmili masiva pea na'e 'amanaki 'e ngāue ki 'uta 'i he toenga 'o 'ene mo'uí mo fai ha fanga ki'i ngāue kehekehe ke ma'u ai ha'ané mo'ui.

Ka na'e fakahoha'asi fe'unga 'e he'ene fakamo'oní ha kakai 'e ni'ihi ke nau manuki'i ia. Na'a ne fakakaukau, ko ha me'a ngali kehe ia ke lava 'e ha ki'i tamasi'i ta'e'iloa 'i he māmaní 'o tohoaki'i ha fakatanga mo ha lau'ikovi'i lahi pehē. Na'a ne fie fehu'i, "Ko e hā e 'uhinga 'oku fakatanga'i ai au 'i he'eku tala 'a e mo'oní? Ko e hā 'oku fakakaukau ai 'a e māmaní ke fakamālohi'i au ke u fakafisinga'i 'a e me'a kuó u mamata mo'oni ki aí?"

Na'e puputu'u 'a Siosefa 'i he ngaahi fehu'i ko 'ení 'i he toenga 'o 'ene mo'uí. Na'a ne toe pehē kimui ange, "kuó u mamata mo'oni ki ha maama, pea na'a ku mamata 'i he lotolotonga 'o e maama ko iá ki ha Tangata 'e toko ua, pea na'a Na folofola mo'oni mai kiate au, pea neongo na'e fehi'ane kina'i mo fakatanga'i au koe'uhí ko 'eku taukave'i kuó u mamata ki ha me'a-hā-máí, ka na'e mo'oni ia."

Na'a ne fakamo'oní i, "na'a ku 'ilo'i ia, peá u 'ilo'i 'oku 'afio'i ia 'e he 'Otua, pea 'e 'ikai te u lava 'o faka'ikai'i ia."¹⁷

'I he taimi pē ko ia ne 'ilo'i ai 'e Siosefa 'oku hoko 'ene vahevahe 'ene mata me'a-hā-máí ke fehi'a ai kiate ia 'a hono ngaahi kaungā'apí, na'e 'ikai ke ne toe vahevahe ki ha taha e ngaahi me'a ko iá mo fiemālie pē 'i he 'ilo kuo 'orange kiate ia 'e he 'Otua.¹⁸ Kimui ange, hili 'ene hiki mei Niu 'Toké, na'a ne feinga ke lekooti 'ene ngaahi a'usia toputapu 'i he vao'akaú. Na'a ne fakamatala'i 'ene faka'amua ha fakamolemolé,

pea mo e fakatokanga 'a e Fakamo'uí ki ha māmani ne fie ma'u ke fakatomalá. Na'a ne tohi 'a e ngaahi leá, 'o 'ikai fu'u lelei hono fakaleá, mo ne feinga fakamātoato ke puke 'a e faka'e'i'eiki 'o e momeniti ko iá.

'I he ngaahi ta'u ne hoko máí, na'a ne toe fakamanatu e mata-me'a-hā-máí ki he kakaí, 'o ne falala ki he kau tangata tohi ne nau lava 'o tokoni ke ne fakamatala'i lelei ange e me'a na'e 'ikai malava ke fakamatala'i. Na'a ne fakamatala ki he'ene holi ke ma'u e siasi mo'oni mo ne fakamatala'i e 'uluaki hā mai 'a e 'Otua ko e Tamaí ke

fakafe'iloaki mai 'a e 'Aló. Na'e si'i ange 'ene tohi fekau'aki mo 'ene fekumi ki ha fakamolemolé, kae lahi ange ki he pōpoaki fakaemāmani lahi 'a e Fakamo'uí ki he mo'oní, kae pehē ki he fie ma'u ke toe fakafoki mai e ongoongolelé.¹⁹

'I he feinga kotoa pē 'a Siosefa ke lekooti 'ene a'usia, na'a ne fakamo'oní i na'e fanongoa mo tali 'e he 'Eikí 'ene lotú. 'I he'ene kei talavoú, na'a ne 'ilo'i ai 'oku 'ikai ke toe 'i he māmaní 'a e siasi 'o e Fakamo'uí. Ka kuo tala'ofa 'e he 'Eikí ke fakahā mai ha me'a lahi ange fekau'aki mo 'Ene ongoongolelé 'i he taimi totonu. Ko ia na'e fakapapau 'a Siosefa ke ne fai pau ki he fekau na'a ne ma'u 'i he vao'akaú, pea tatali 'i he fa'a kātaki ki ha toe fakahinohino.²⁰ ■

|||||||
*Na'e 'ilo'i 'e Siosefa
na'a ne mamata ki ha
me'a-hā-mai. Kuo hā
mai kiate ia 'a e 'Otua ko
e Tamaí mo Sisū Kalaisi
'i ha maama ngingila.*
|||||||



Na'e tū'ulutui 'a Siosefa 'i he vao'akau ko 'ení 'a ia 'oku tu'u 'i he 'ahó ni 'o ofi ki he 'api 'o e fāmili Sāmitá, 'o lotu ke 'ilo 'a e siasi ke ne kau ki ai.

'E ma'u atu ha lisi kakato 'o e ngaahi ma'u'anga tokoní 'i he Lea faka-Pilitāniá 'i he kaumaonioni.lds.org.

'Oku 'uhinga e fo'i lea *Tefito* 'i he ngaahi fakamatalá ki ha ngaahi fakamatala lahi ange 'i he 'initanetí 'i he kaumaonioni.lds.org.

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:14; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 3, 'i he *JSP*, H1:212 (draft 2); 'Initaviu, Siosefa Sāmita 'e David Nye White, 'i 'Aokosi 21, 1843, 'i he [David Nye White], "The Prairies, Nauvoo, Joe Smith, the Temple, the Mormons, &c.", *Pittsburgh Weekly Gazette*, Sept. 15, 1843, [3], ma'u atu 'i he josephsmithpapers.org.
2. 'Initaviu 'o Siosefa Sāmita 'e David Nye White, Aug. 21, 1843, 'i he [David Nye White], "The Prairies, Nauvoo, Joe Smith, the Temple, the Mormons, &c.", *Pittsburgh Weekly Gazette*, Sept. 15, 1843, [3], ma'u atu 'i he josephsmithpapers.org; Joseph Smith History, circa Summer 1832, 3, 'i he *JSP*, H1:12.
3. Joseph Smith, Journal, Nov. 9–11, 1835, 'i he *JSP*, J1:88.
4. Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:15; Hyde, *Ein Ruf aus der Wüste*, 15–16; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 3, 'i he *JSP*, H1:212 (draft 2).
5. Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:16; Joseph Smith, Journal, Nov. 9–11, 1835, 'i he *JSP*, J1:88; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 3, 'i he *JSP*, H1:212 (draft 2).
6. Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:16–17; Joseph Smith History, circa Summer 1832, 3, 'i he *JSP*, H1:12–13; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 3, 'i he *JSP*, H1:214 (draft 2); Joseph Smith, Journal, Nov. 9–11, 1835, 'i he *JSP*, J1:88.
7. Joseph Smith History, circa Summer 1832, 3, 'i he *JSP*, H1:13.
8. 'Initaviu 'o Siosefa Sāmita 'e David Nye White, Aug. 21, 1843, 'i he [David Nye White], "The Prairies, Nauvoo, Joe Smith, the Temple, the Mormons, &c.", *Pittsburgh Weekly Gazette*, Sept. 15, 1843, [3], ma'u atu 'i he josephsmithpapers.org.
9. Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:5–26; Joseph Smith History, circa Summer 1832, 3, 'i he *JSP*, H1:13; Levi Richards, Journal, June 11, 1843; Joseph Smith, "Church History," *Times and Seasons*, Mar. 1, 1842, 3:706, 'i he *JSP*, H1:494.
10. Joseph Smith History, circa Summer 1832, 3, 'i he *JSP*, H1:13.

11. Pratt, *Interesting Account*, 5, 'i he *JSP*, H1:523.
12. Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:20; 'Initaviu 'o Siosefa Sāmita 'e David Nye White, Aug. 21, 1843, 'i he [David Nye White], "The Prairies, Nauvoo, Joe Smith, the Temple, the Mormons, &c.", *Pittsburgh Weekly Gazette*, Sept. 15, 1843, [3], ma'u atu 'i he josephsmithpapers.org; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 3, 'i he *JSP*, H1:214 (draft 2); Joseph Smith History, circa Summer 1832, 3, 'i he *JSP*, H1:13.
13. Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:20; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 3, 'i he *JSP*, H1:214 (draft 2).
14. Vakai Bushman, "Visionary World of Joseph Smith," 183–204.
15. Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:21; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 3, 'i he *JSP*, H1:216 (draft 2); Neibaur, Journal, May 24, 1844, ma'u atu 'i he josephsmithpapers.org. **Topic:** Christian Churches in Joseph Smith's Day
16. Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:22, 27; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 4, 'i he *JSP*, H1:216–18 (draft 2); 'Initaviu 'o Siosefa Sāmita 'e David Nye White, Aug. 21, 1843, 'i he [David Nye White], "The Prairies, Nauvoo, Joe Smith, the Temple, the Mormons, &c.", *Pittsburgh Weekly Gazette*, Sept. 15, 1843, [3], ma'u atu 'i he josephsmithpapers.org.
17. Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:21–25; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 4, 'i he *JSP*, H1:216–18 (draft 2).
18. Joseph Smith History, circa Summer 1832, 3, 'i he *JSP*, H1:13; vakai foki, Historical Introduction to Joseph Smith History, circa Summer 1832, 'i he *JSP*, H1:6.
19. Na'e tohi pe tokanga 'i 'e Siosefa 'a hono hiki 'o ha fkamatala 'e fā kau ki he a'usia ni 'i he'ene mo'u, ko e fuofua fakamatala ne hā ia 'i he Joseph Smith History, circa Summer 1832, 1–3, 'i he *JSP*, H1:11–13. Na'e 'i ai ha toko nima kehe ne nau fanongo ki he'ene fākamatala'i e me'a ne hokó, pea ne nau hiki pē foki 'enautolu ha'anau fakamatala. 'E lava ke ma'u e ngaahi fakamatala 'e hivá 'i he "Primary Accounts of Joseph Smith's First Vision of Deityuepisaiti 'o e Joseph Smith Papers ko e, josephsmithpapers.org. Ki hono 'analaiso 'o e faitatau mo e faikehekehe 'o e ngaahi fakamatalá, vakai ki he "First Vision AccountsGospel Topics, topics.lds.org. **Topic:** Joseph Smith's First Vision Accounts
20. Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:26; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 4, 'i he *JSP*, H1:218 (draft 2).



*I he taimi na'e ma'u ai 'e Kalisitiane e
 'ū hi tohinoa 'a 'ene kui tangatá, na'e
 'ikai te ne lavelave'iloa 'e mahu'inga
 fau kiate ia mo hono fāmilí.*

TAHA FAITAÁ, CODY BELL

Christian Karlsson

Buskerud, Norway

Ná'e 'omai 'e he'eku fa'eé ha puha 'o ha 'ū tā motu'a. Ko e taha 'o e ngaahi me'a faka'ohovale 'i he puha ko 'ení ko e tohinoa 'a 'eku kui tangatá. Ná'e tohi ai ha fanga kii fakamatala nounou pea kau ai mo e fanga kii me'a iiki hangē ko e mahu'inga 'o e penisiní, siainé pe ko e iká.

Fakataha mo 'ene tohinoá, ko e me'a lelei tahá, ko hono hiki fakalelei 'o e ngaahi malanga ná'e fai 'e he'eku Kui Tangatá 'i he lotú.

'I he'ene ngaahi malangá, ná'e vahevahe 'e he'eku Kui Tangatá 'ene ngaahi fakakaukau mo e ngaahi ongo mo e faingata'aia na'e fehangahangai mo ia 'i hono ako'i ia ki he Siasí. Na'a ne loto fakatōkilalo ke lotu feka'aki mo 'ene kau ki he Siasí. Na'a ne ma'u ha tali pea na'a ne talangofua ki ai.

'Oku fakafo hono vahevahe e ngaahi talanoa 'a 'eku Kui Tangatá mo hoku uaifí mo e fānaú. Kuo te'eki ke nau fetaulaki mo ia, ka 'oku nau fanongo ki hé'ene ngaahi leá hili ha ta'u 'e 30 mei hé'ene mālōloó.

'ILO LAHI ANGE

Vakai lahi ange ki he hala fononga 'o e tui 'a Kalisitiané 'i he liahona.lds.org.

Kumi ha ngaahi talanoa lahi ange 'o e tuí 'i he Media Library 'i he LDS.org.

Ako e founga te ke lava ai 'o tauhi e ngaahi manatu melie mo e 'ū tā 'o ho fāmilí 'i he FamilySearch.org.



FEKUMI KI HE NGAALI KUÍ MO 'ILO 'A E MO'ONÍ

Na'á ku sai'ia 'i he ako fekau'aki mo 'eku ngaahi kui mei 'Italí, ko ia ai neu kamata 'eku fekumi 'i he tohi hohokó 'i he ngaahi ta'u si'i kuohilí. Na'e 'ikai ha 'aho te u ta'e-fekumi ai kiate kinautolu. Na'e faifai pē peá u ma'u e lekooti 'o hono fā'ele'i 'eku kui tangata hono tolú mei 'Italí. Na'a ku ma'u ha ongo makehe 'i he'eku ma'u hono lekötí peá na'e ue'i au ke hokohoko atu 'eku fekumi ki he'eku ngaahi kuí.

'I he'eku fai iá, na'a ku ma'u ai mo ha tokolahí 'o 'eku ngaahi kuí 'a ia na'e 'ikai ke u lavelave'iloa kinautolu. Na'a ku fe'ilongaki foki mo ha finemui ko 'Inikiliti Sanini 'i he mitia fakasōsialé. Na'a ma mahalo'i pē 'okú ma kāinga he na'e tatau homa fakaikú. Lolotonga 'ema fepōtalanoa-'akí, na'e talamai 'e 'Inikiliti ko e mēmipa ia 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisí 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. Na'a ne talanoa mai fekau'aki mo e Siasi, pea na'a ne talamai te ne 'omi ma'aku ha tatau 'o e Tohi 'a Molomoná. 'I he a'u mai pē 'a e tohí, na'e kamata 'eku lau iá.

'I ha 'aho 'e taha lolotonga e ngāue, na'e fakatokanga'i mai 'e ha finemui ko 'Elika hono hingoá 'a 'eku ma'u 'a e Tohi 'a Molomoná. He 'ikai toe ngalo 'iate au 'a e fōtunga 'o hono fofongá—na'a ne fiefia lahi 'aupito. Na'a ne 'eke mai pe 'oku ou sai'ia 'i he

Na'e ue'i au 'e he'eku ma'u e lekooti fā'elei'i 'o 'eku kui tolú ke u hoko atu 'eku fekumi ki he'eku ngaahi kui. Na'e toe lahi ange e meá na'a ku ma'u, 'i he'eku fekumi.

tohí pea te u loto nai ke mau 'alu ki he lotú mo hono tuonga'ané. Hili ha uike 'e ua mei he'eku ma'u e Tohi 'a Molomoná, ko e fuofua taimi ia ke u 'alu ai ki he lotú.

Ko e lēsoni 'i he Lautohi Faka-Sāpaté 'i he 'aho ko iá ko e papitaiso ma'a e kau pekiá mo e mahu'inga 'o e hisitōlia fakafāmilí. Ne u mālie'ia 'aupito ai. Na'a ku fetaulaki 'i he ho'atā ko iá mo e ongo fai-fekaú peá u kau ki ha faka-taha fekau'aki mo e hisitōlia fakafāmilí 'i he siteiki senitaá. 'I he'eku fekumi ki he Siasi, na'e lava ke u ongo'i 'eku ngaahi kuí peá u ongo'i loto-lahi ke u toe aka lahi ange.

'I he fakaafe'i au 'e he ongo faifekaú ke u papitaisó, na'a ku ki'i taimi ai 'o fakakaukau ki he me'a kotoa pē kuo hoko talu mei he'eku kamata ngāue ki he'eku hisitōlia fakafāmilí.

Ne 'ikai fakatu'upakē hono fakafe'iloaki kiate au 'a e ongoongoleleí mo 'eku ako fekau'aki mo e mahu'inga ta'engata 'o e hisitōlia fakafāmilí. Na'a ku tali 'a e fakaafe 'a e ongo faifekaú ke u papitaisó.

'Oku ou kei ngāue pē ki hoku hisitōlia fakafāmilí, pea 'oku ou hounga'ia 'i he'eku 'ilo 'e lava ke 'omi he'eku feinga ke fekumi ki he'eku ngaahi kuí ha ngaahi tāpukaki ta'engata ma'anautolu koe'uhí kuó u ma'u 'a e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí. ■

Yuri Siqueira Zanini, Rio de Janeiro, Brazil



KO E TOKONI KIA 'ANÁ

The ngaahi ta'u kuohilí, na'á ku faiako 'ai ki he fānau ta'u ono 'i he Palamelí. Na'e kau e hingoa 'o 'Aná 'i he lisi tali uí. Na'á ku maheni mo e fāmilí ke u 'ilo ne 'osi māvae 'ene ongomātu'a pe a na'á ne nofo mo 'ene tamaí. Na'e tātātaha ke na ha'u ki he lotú.

Na'á ku tu'u atu 'i hona 'apí ke fetaulaki mo 'Ana mo 'ene tamaí pea mo fakaafe'i 'a 'Ana ki he Palaimelí. Na'e hangē na'e fie ha'u 'a 'Aná, ka na'e 'ikai pē ke ha'u ia. Na'á ku tā ki hono 'apí 'i he pongipongi Sāpate kotoa 'i ha ngaahi uike lahi, ke fakaafe'i ia ki he Palaimelí. Na'e 'ikai tali mai 'e ha taha 'a e telefoní, ka na'á ku tuku ma'u pē ha fekau 'o fakahā ange kia 'Ana 'eku fiefia kapau te u sio ki ai 'i he Palaimelí.

'I ha pongipongi Sāpate 'e taha, ne 'i ai 'a 'Ana. Na'e tokoni 'ene tamaí ke teuteu'i ia ki he Palaimelí 'aki hono fakatui e kofu lelei taha ne taau mo e Sāpaté pea ne 'omí ia ki he lotú. 'I he'eku fiefia ke u vakai kiate iá, ne u talitali lelei ia peá u tokoni ke ne maheni mo e fānau kehe 'i he kalasí.

Na'e fai 'emau lēsoní, hiva ha ngaahi hiva, pea fai ha 'ekitivtī tā valivali 'i he faka'osinga e kalasí. 'I he foki atu 'a e fānaú, na'e ha'u 'a 'Ana kiate au 'o ne 'omai ha ki'i la'i pepa ki hoku nimá. Ne u 'uluaki fakakaukau ko ha ki'i la'i veve. Na'e 'amanaki ke u li ia, ka na'e ue'i au 'e he Laumālié ke u fola hake ia. Na'e hiki 'e 'Ana ha ki'i fakamatala 'i he la'i pepá ma'aku. 'I he mata'i tohi 'o ha ki'i leka ta'u ono, na'á ne tohi 'o pehē, "Oku ou 'ofa 'iate koe."

Na'e 'ikai ke fu'u 'ilo'i lelei au ia 'e 'Ana ke ne 'ofa 'iate au. Ko e me'a pē na'á ne 'ilo fekau'aki mo aú ko ha le'o 'i he mīsini tuku fekaú 'i he'eku fakaafe'i ia ki he Palamelí. Ka ko e ki'i

ngāue si'si'i ke tokoni'i iá, na'á ne 'ai 'a 'Ana ke ne 'ilo 'oku 'i ai ha taha 'oku tokanga mo tokoni'i ia ke ne ongo'i 'a e 'ofa 'a e Fakamo'uí.

Na'á ku sio kia 'Ana 'i he Palaimelí hili ha ngaahi taimi pea kamata ke ha'u foki mo 'ene tamaí ki he lotú. Ka 'i he toe liliu e ngaahi tūkunga ki hona fāmilí, na'e tātātaha leva 'emau sio kiate kinauá.

Na'e hiki 'e 'Ana ha ki'i fakamatala ma'aku. 'I he mata'i tohi 'o ha ki'i leka ta'u ono, na'á ne tohi 'o pehē, "Oku ou 'ofa 'iate koe."

Kuó u fa'a fakakaukau kia 'Ana 'i he ngaahi ta'u kuohilí. 'Oku ou 'amanaki atu 'aki e kotoa hoku lotó 'okú ne manatu ki hono taimi 'i he Palaimelí. Mahalo te ne manatu'i e ngaahi me'a na'á ne akó, ka 'oku ou 'amanaki pē 'e toe mahulu ange 'ene manatu'i 'ene ongo'i e 'ofa 'a e 'Eikí, 'a e fakafiemālie 'o e Laumālié mo e 'ofa 'a ha faiako. ■
Margaret S. Lifferth, 'lutā, USA



KUO NGALO NAI AU 'I HE 'OTUÁ?

Kuó u fekumi 'i he feitu'u kotoa pē. Kuó u faka'uli tu'o ua mei he 'ōfisí ki he ngāue'angá 'i hono kumi e ngaahi konga mahu'inga na'e fie ma'u ke fakakakato 'aki ha loli hiki me'a mamafa ne mau fakafolau ki hono langa 'o ha 'apitanga sōtia. Na'e fakataimitēpile'i ia ke fakafolau atu 'i ha 'aho 'e ua—ke fe'unga tonu mo e taimi na'e fie ma'u ki aí. 'E fehangahangai 'eku kautahá mo ha ngaahi tautea lahi kapau he 'ikai ke mau lava'i 'emau tukupaá.

Na'a ku hū atu ki he loki tuku'anga me'a 'o e 'ōfisí peá u toe fakasio e konga na'e puliá. Na'a ku sivi e puha takitaha mo toe fakapapau'i na'e 'ota kotoa e 'ū kongokongá. Kuo tōmui ke toe 'ota e 'ū kongokongá pea kei ma'u

pē e taimi na'e fie ma'u ki aí. Na'a ku loto-fo'i. Na'a ku foki ki 'api mo kei feinga pē ke fakakaukau'i e founiga ke fakalelei'i 'aki e palopalemá.

Na'a ku fai ha k'i lotu nounou na'e 'ikai ke 'uhingamalie kiate au kimu'a peá u feinga ke mohé. Na'a ku toe fakakaukau ki he ngaahi me'a na'a ku fai lolotonga e 'ahó, mo 'amanaki pē te u manatu'i ha me'a na'e 'ikai ke u fai. Na'e a'u ki he hoko 'a e 3 hengihengi na'e 'ikai ke u lava 'o mohe lelei.

Na'e faifai peá u tangutu ki 'olunga. Na'a ku sio hifo ki he pilo na'a ku tuku he falikí ke fakamanatu'i mai ke u lotú. Na'e 'ikai ke u ongo'i 'oku ou fie lotu. Kuó u lotu he 'ahó kotoa ka na'a ku ongo'i 'oku 'ikai ha 'aonga 'o e ngaahi me'a na'a ku lea

'akí. Kuo Ngalo Nai Au 'i he 'Otuá?

'I he 'ikai ha toe me'a ke u tafoki ki aí, na'a ku tū'ulutui hifo 'o kamata ke u lotu. Na'a ku kole ki he Tamai Hēvaní pe 'okú Ne 'afio'i e tūkunga 'oku ou 'i aí. Na'a ku kole ange, "Tamai Hēvaní, 'okú Ke 'afio'i e feitu'u 'oku 'i ai e 'ū kongokongá 'oku molé. 'E lava nai ke Ke fakahā mai ia kiate au foki—"i he 'ahó ni?"

Kimui ange 'i he pongipongi ko ía, na'a ku hū atu ki hoku 'ōfisí. Na'a ku tuku 'eku kató 'i he funga tēpilé peá u ongo'i 'oku totonu ke u vaka'i faka'osi e loki tuku'anga me'a. Na'a ku hū atu ki he loki tuku'anga me'a peá u fakasio 'i he ngaahi puha na'a ku 'osi fakasio mo toutou fakasio 'i he 'aho kimu'a. Na'a ku fakatokanga'i

Na'a ku fakasio 'i he puha kotoa 'i he loki tuku'anga me'a ka na'e 'ikai ke u ma'u e 'ū kongokongá na'e puliá. Na'e 'ikai ke u 'ilo e founiga ke fakalelei'i 'aki e palopalemá mo kei ma'u pē e taimi na'e fie ma'u ki aí.



ha puha lahi. Na'e i ai ha me'a na'e ngali kehe.

I he'eku sio fakalelei hifó, na'e 'ikai ko ha puha pē 'e taha ka ko ha puha 'e ua 'oku fa'o fakataha kinaua. Na'a ku hiki hake e puha 'i 'olungá mei he puha 'i laló. Na'a ku ma'u e 'ū kongokongá 'i he puha 'i laló. Na'a ku fai ha lotu fakafeta'i mo foki ki hoku 'ōfisí ke fakahā ki he kau fo'u ukameá kuo ma'u e 'ū kongokongá na'e puliá.

Na'e fakafokifa 'eku fakatokanga'i, na'e 'ikai ko e 'ū kongokongá pē na'a ku ma'u, ka kuó u 'ilo'i foki na'e 'afio'i 'e he Tamai Hēvaní hoku tükungá pea na'a ku mahu'inga kiate Ia. 'Oku 'ikai ngalo au 'i he 'Otuá, pea he 'ikai te u ngalo 'iate Ia. ■

Edwin F. Smith, Utah, USA

KO 'EKU MISI NA'E HOKO 'O MO'ONÍ

N'a'e fanau'i au 'i Hongo Kongo, Siaina. I he'eku kei talavoú, na'a ku faka'ānaua ke u nofo 'i ha fonua faka'ofo'ofa 'oku 'ātakai'i 'e natula.

Hili 'eku tupu haké mo malí, ne u hiki mo hoku husepánití ki 'Aositelélia.

Na'a ne hoko ko ha tokotaha 'enisinia taukei pea foaki ange ai ha'ane visa ngāue, 'a ia na'e malava ai ke ma nofo 'i 'Aositelélia 'i ha ta'u 'e fā. I he taimi na'a ma fakatou ngāue aí, ne toe tānaki mai mo ha ta'u kehe 'e fā ki he'ema visá.

Lolotonga e taimi ko 'ení, ne ma ngāue ke fakatupulaki homa tükungá kae malava ke ma kole ha'ama ngofua ke ma nofo fonua. Na'e 'ikai ke ma lava 'o totongi ha kalasi lea faka-Pilitania, ka na'e tokoni mai ha tangata mo ha fefine 'i homau uōtí ke ma ako. Ka, 'i he hili 'a e ta'u 'e valú, ne ngalingali 'e fie ma'u ke ma mavahe mei 'Aositelélia. Na'a ma 'aukai mo lotu ki ha founiga 'e lava ai ke ma nofo. Na'e 'aukai mo lotu foki mo e uōtí ma'amaua.

Na'e ngali 'e 'ikai ha fakatu'amelie ki homa tükungá. Na'e kamata leva ke fakamā'opo'opo 'ema 'ū me'a pea palani 'ema foki ki Hongo Kongó. 'I ha pō 'e taha ne tā mai ai homa kau'ngāme'a 'o fehu'i fekau'aki mo 'ema visá. Na'a ma fakamatala'i ange homa tükungá peá ne talamai 'okú ne 'ilo ha fakafofonga ki he hikifonuá 'e malava ke tokoni mai.

Na'a ma 'a'ahi atu leva ki he fakafofongá 'i he 'aho hono hokó. Na'e 'ikai fuoloa kuó ne fakafiemālie'i 'ema fakakaukaú. Te ne fakahū 'ema ngaahi me'a fakapepá ke

fakalōloa ia kae ngāue 'aki ha kalasi visa kehe—ko ha visa nofo fonua 'e fie ma'u ai ke ma hiki mei Senē ki he kau'āfonua ki 'uta 'o e fonuá.

Ne ma hiki ki ha kolo ne fakafu-fua hono mama'ó ki ha houa 'e taha mo e konga mei Senē. Ne ma ma'u ai ha 'api ne ofi pe ki he falelotú, 'a ia na'e takataka'i 'e ha 'akau tu'ufonua 'o 'Aositelélia. Ne ma sai'ia 'i homa 'api fo'oú mo e uōtí.

Ne 'ikai fuoloa mei ai kuo tali mai ha'ama visa fakataimi pē. Na'e hokohoko atu pē 'eku lotu mo hoku husepánití. Na'a ne 'aukai he Sāpate kotoa pē 'i ha māhina 'e ono. Ne ma lau faka'aho 'a e folofolá peá ma 'alu fakauike ki he temipalé.

Pea 'i he 'aho 'e taha ne ma ma'u ai ha telefoni mei he fakafofonga hikifonuá. Na'e fie ma'u ke ma foki ki he 'ōfisi 'i Seneé 'o fakahū ange 'ema ongo paasipōtí. Na'e fakafoki mai ia kuo 'osi sitapa'i ki ai 'a hono tali ke ma nofo fonuá. Na'a ma fakafeta'i ki he Tamai Hēvaní koe'uhiko e tāpuaki ko iá. Na'a ma ma'u ha tui 'e tali 'ema ngaahi lotú, pea na'e tali ia. Pea na'e hoko 'o mo'oni 'eku faka'ānaua ke u nofo 'i ha fonua ne 'ātakai'i 'e natulá. ■

Valencia Hung, Niu
Sauele, 'Aositelélia



Mei he Fonua ki he Fonua: Ko ‘Ema Fononga ki he Temipalé

Fakamatala ‘a e ‘ētitá: Ko e talanoa ko ‘ení ko ha fakamanatu ia ‘o e feilaulau na‘e fai ‘e ha ongomātu‘a kei talavou ke na sila ai ki taimi mo e kotoa ‘o ‘itāniti. ‘Oku mau ‘amanaki te ne ue‘i fakalau-mālie koe ke ke fakamu‘omu‘a e mali temipalé ‘i ho‘o mo‘u.

Fai ‘e Efraín Rodríguez

‘ Okatopa ‘o e 1979, hili e ‘aho na‘á ma mali ai ‘i he pule‘angá, na‘á ku mavahe mo hoku uaifi ko Malia ‘Onitiná, mei homa kolo tupu‘anga ko ‘Alekuipa, Peluú, ‘a ia ‘oku ofi ki he matāfanga ‘o e Tahi Pasifiká, ke ma fononga ki he Temipale Sao Paulo Palásilá, ‘i he matāfonua ‘Atalanitiká, ke sila‘i ai kimaua. Ko kimaua ‘a e fuofua ongomātu‘a kuó ma fononga ‘uta mei ‘Alekuipa ke ma sila ‘i he

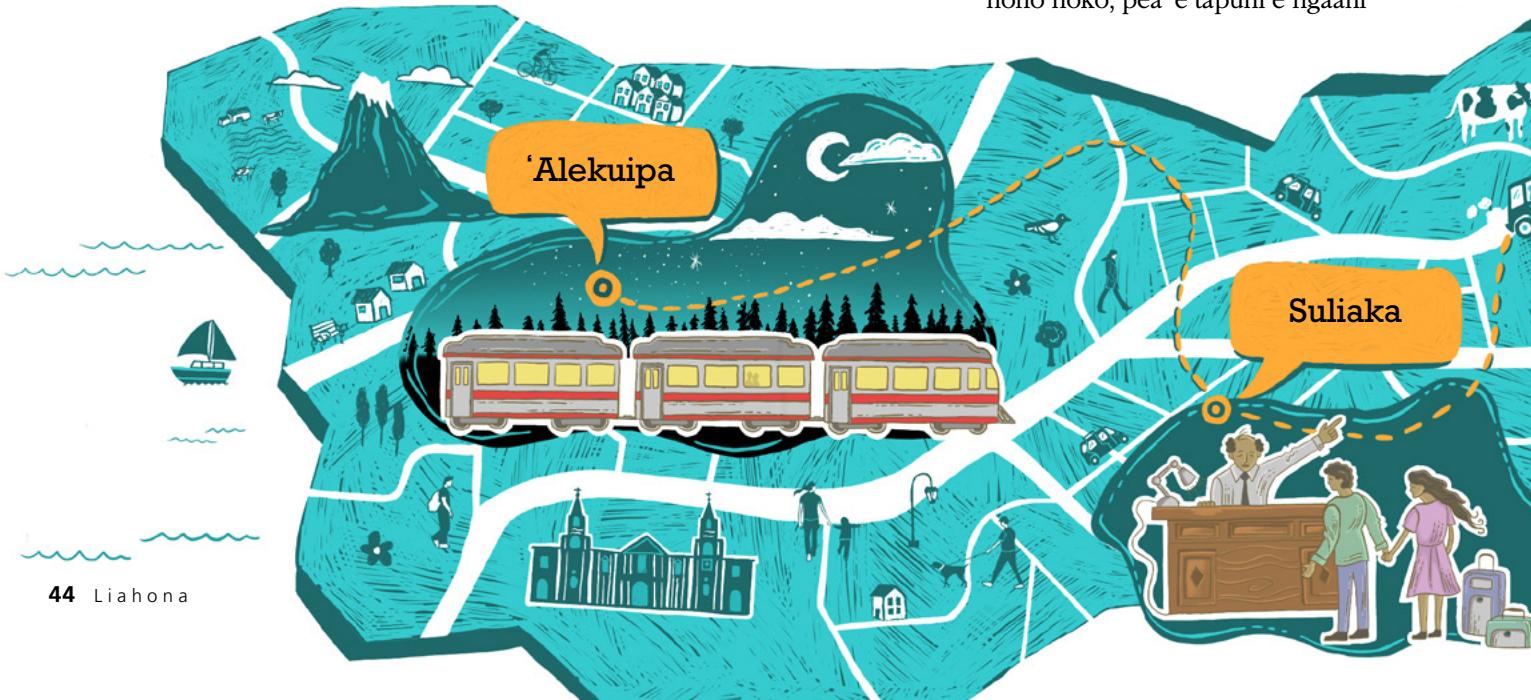
temipale na‘e toki huufi fo‘oú—ko e fuofua temipale ke langa ‘i ‘Amelika Tongá. Na‘á ma palani ke ma fononga mo foki mai ‘i ha ‘aho ‘e 10, ka ‘i he ngata‘angá, na‘e meimeei ‘aho ‘e 30 ‘ema fonongá koe‘uhí ko ha moveuveu fakapolitikale na‘e fakatu‘utāmaki. Na‘e ‘ikai te ‘u ‘ilo pe ‘e fefé—koe me‘a pē na‘á ku ‘iló kuó u fai ha palōmesi ki he ‘Otuá te u sila mo ha fefine mo‘ui taau, hili ‘eku ngāue fakafaifekaú.

Mei ‘Alekuipa ki Suliaka pea ki Puno

Hili ha houa ‘e hiva ‘o ‘ema fononga ‘i he po‘ulí, na‘á ma a‘u atu ki Suliaka, Pelú. Ko ha ‘aho Tu‘apulelulu ia, pea na‘e kei fie ma‘u ke sitapa‘i ‘ema paasi-pōtí mo ma‘u ha ngofua ke hū ki tu‘a

**Neongo na‘e si‘isi‘i
‘ema pa‘angá pea
na‘e faingata‘a mo
e fonongá, na‘á ma
‘ilo‘i na‘e fie ma‘u
ke ma sila ‘i he
temipalé.**

kae lava ke ma mavahe mei he fonuá. Ko ha ‘aho mālōlō fakafonua ‘a e ‘aho hono hokó, pea ‘e tāpuni e ngaahi



‘ōfisi ‘o e pule’angá ‘i he faka’osinga ‘o e uiké, ko ia na’á ma tu’u laine ‘i he Pangikē Fakafonuá ‘i he pongipongi ko íá ke fakapapau i te ma ma’u ha taimi fe’unga kimu’a pea tāpuni e ngaahi ōfisi ‘i he ho’atā ko íá.

Ne faifai peá ma a’u ki he kānitá ko e 11 pongipongi ia, na’e fakahā mai ‘e he tangata aí ‘ene loto-hoha’á. Na’á ne pehē mai, “Kātaki.” “Oku ‘ikai ke mau ngāue kinautolu ki he fa’ahinga tohi ko ‘ení ‘i hení. Kuo pau ke ke ‘alu koe ki he’emau ‘ōfisi ‘i Punó.” Na’á ma fakatou ‘ohovale mo loto mamahi—‘oku miniti ‘e 45 e ‘alu ki Punó.

Mei Puno ki La Pasi pea ki Kokapamipā

Hili ‘ema feinga ke ma’u ha tekisií, na’á ma a’u atu ki he ‘ōfisi ‘i Punó ko e 1:30 efiafi ia. Na’e ‘osi tāpuni e ‘ū matapaá. Na’á ku tukituki ‘aki e ongo me’ā tukituki ukameá ‘i he mālohi taha na’á ku lavá. Na’e fakaava e matapaá ‘e ha tangata na’e fu’u ‘ita ‘aupito, “Ko e hā e me’ā ‘okú ke fie

ma’ú?” Na’á ku lotu fakalongolongo mo fakamātoato mo sio hake ki he tokotaha muli ko ‘ení. Na’á ku pehē ange, “Tangata, ko e Māmonga au, ko ‘eku fonongá ke malí ‘i he temipale Sao Paulo, Palāsilá, pea te ke lava nai ‘o tokoni mai kiate au.” Na’e liliu ‘ene fakafötungá. Na’á ne pehē mai, “Fakamolemole tangata, kuo tāpuni e me’ā kotoa ‘i he houa ‘e taha kuo hilí, pea kuo meí ‘alu e tokotaha kotoa ia.” Na’á ku tali ange, “Tuku pē ke u hū atu pea tuku ke tokoni’i au ‘e hoku ‘Otuá ke u ma’u e me’ā ‘oku ou feinga ki aí.” Na’á ne fakahū atu au.

Hili ‘eku ma’u e pule ko Losá, na’á ku fakamatala’i ange homa tükungá. Na’á ne tali angalelei mai, “Ko e ngaahi foomu ko ‘ená ‘oku ngāue ki ai ha kau ngāue kehekehe ia ‘e toko tolu, pea ‘oku ou tui kuo ‘alu e tokotaha kotoa ia.” Ka na’e kei ‘i ai kotoa e kau tangata ‘e toko tolú, pea na’á ne fekau kinautolu ke nau nofo ‘o tokoni mai.

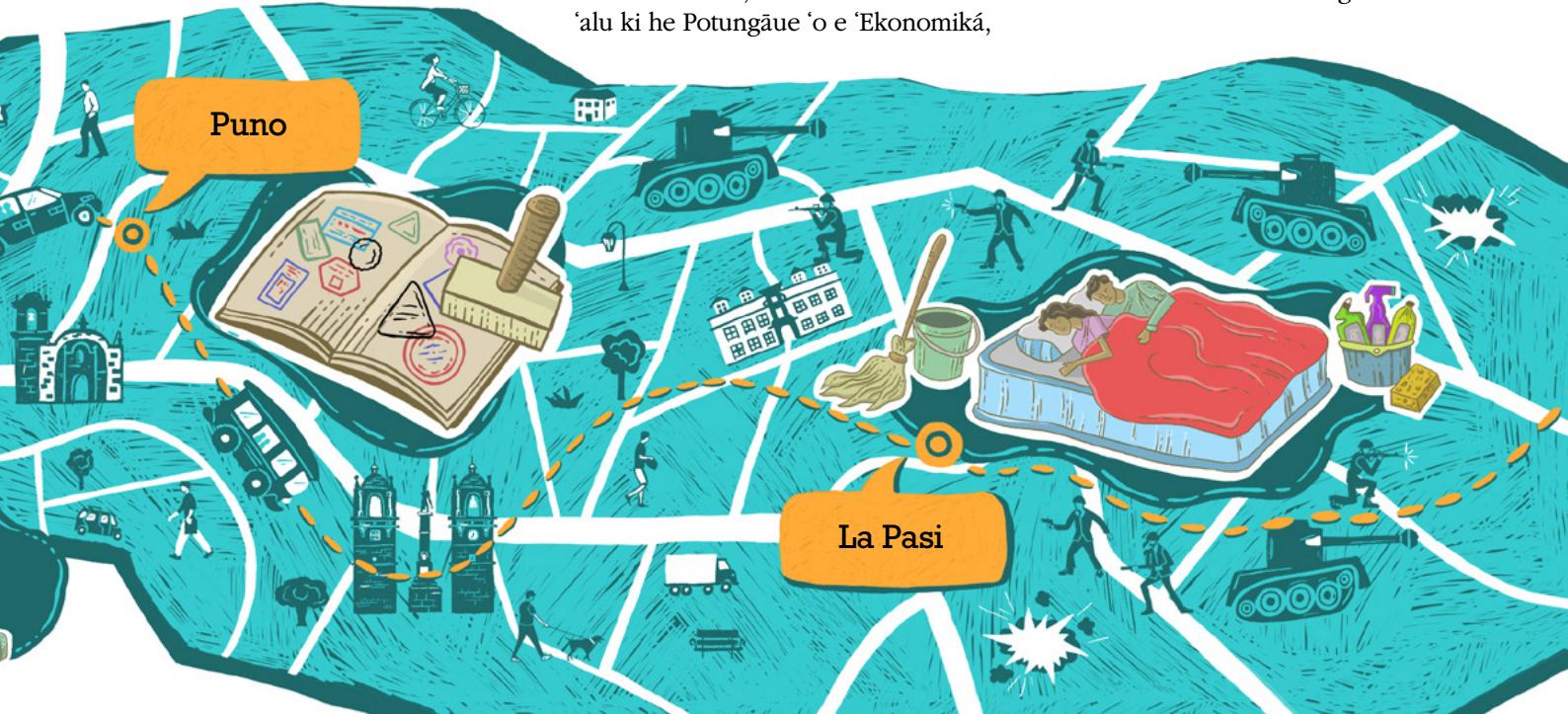
Na’e ‘eke mai ‘e he ‘uluaki tangatá e ngaahi foomu na’e ‘ikai ke u ma’ú. Na’á ne talamai, “Na’e totonu ke ke ‘alu ki he Potungāue ‘o e ‘Ekonomiká,

‘o kumi e ngaahi fōmú ‘e ono, pea ‘omi kinautolu ke mau ngāue ki ai.” “Kuo pau ke ke tali ki he ‘aho Mōnité.”

Na’á ku ‘ohovale—na’e ‘ikai ke u tui ki ai! Na’á ku toe fai ha lotu fakalongolongo. Na’á ku talaange, “Tangata, ko e Māmonga au, ko ‘eku ‘alú ke malí ‘i he temipale ‘i Sao Paulo, Palāsilá. Pea te ke lava ‘o tokoni’i au.” Na’e ‘ikai ke ne toe fakavavevave. Na’á ne fakasio ‘i he toloa kotoa pē pea fai-fai ‘o ne ma’u e ngaahi foomu na’e fie ma’ú. Na’e vakai’i kinautolu ‘e he kala-ke hokó mo sitapa’i ‘ema paasipōtí.

I he matapā sio’ata hokó, ‘i he ‘ai ke u totongi ‘aki e pa’anga ‘ameliká e tukuhau ke ma mavahe mei he fonuá, na’e hangē na’e ma’u e fiefia ‘a e tokotaha tali totongí ‘i he’ene pehē mai, “Kātaki. Sio ki he fakatokanga ko ‘ení?” Na’e tohi ‘i he fakatokanga ‘i he holisí, “Ikai tali ‘a e pa’anga ‘Ameliká.” Na’e ‘amanaki ke siva ‘ema ‘amanakí—na’e ‘ikai ha me’ā te u lava ‘o fai.

Na’á ku ongo’i atu e pehē ange ‘e Losa mei mui, “To’o ‘a e totongí.” Na’á tali ‘e he tokotaha tali totongí ‘ema



pa'angá pea 'omi kiate au e ngaahi la'i pepá. Ne ma fononga atu leva!

I he'ema a'u atu ki he loto kolo 'o La Pasi, Poliviá, na'e kamata ke fakapōpō'uli hifo fe'unga ia mo ha tau ha ngaahi tolomaka 'i he pasi ne ma 'i aí. Na'e lava ke mau sio 'i he ngaahi matapā sio'atá ki ha kakai 'ita 'i he ve'ehalá, ne nau tolomaka mo langa ha ngaahi 'á ke ta'ofi e 'ü me'alelé. Na'e nga'unu māmālie pē 'emau pasí 'o a'u ki he loto koló. Na'e kamata 'i he pō ko iá ha tau 'i Polivia.

Na'a ma hifo mei he pasí 'o kamata fakasio ha hōtele. Ko e hōtele pē 'e taha na'a ma ma'u na'e fu'u mamaifa 'aupito, ka 'i he hili 'eku toutou fakamatala'i ki ha tangata lelei na'e ngāue ai, na'a ne 'ave kimaua ki he loki tuku'anga nāunau fakama'a 'o e hōtelé 'i ha totongi ma'ama'a 'aupito. Na'a ne tuku ha la'i fakamolū 'i he falikí mo 'omi ha kafu kiate kimaua ke malu'i kimaua mei he momokó mo e ongo 'o e fana me'afana na'e ongo mei tu'a 'i he poó kakato.

I he 'aho 'e tahá, na'a ma mavahe pongipongia 'i he manavahē mo e fakavavevave. I he'ema fononga ki he

tali'anga pasí, na'a ma sio ki ha kau sōtia 'oku nau fana ha ngaahi laifolo mei ha ngaahi tangikē tau kiate kinau-tolu ne nau laka fakahāhāloto 'i he taú.

Na'e kamata ke honge penisini, pea ko e angamahení na'e 'alu ha pasi 'e tolu, ka ko e pasi pē 'e taha na'e fanonganongo maí. Na'e fuoloa pē 'a e 'osi e ngaahi sea pāsesé hono fakatau. Na'a ku ma'u e pulé peá u talaange ki ai e ngaahi lea na'a ku fa'a lea 'aki ki he tokotaha kehe kotoa pē: "Tangata, ko ha Māmonga kimaua, pea ko 'ema fonongá ki he temipalé ke ma mali ai. Pea te ke lava 'o tokoni mai." Na'a ne 'eke mai, "Ko e 'ai ke mo 'alu ki fē?" "Ki Kokapamipā." Na'a ne fakaava e toloá 'o to'o hake ha tikite 'e ua. Na'e lava ke u sio atu 'oku 'ikai toe ha tikite. Na'a ne pehē mai, "Vave, 'oku mei 'alu 'a e pasí." Na'e ngali ma'ama'a 'ema katoleatá, pea na'e mālō pē ke tau homa va'é ki he kelekelé—na'a ma ma'u e ngaahi tāpu-aki 'o e 'aho ko iá 'i homa nimá.

Mei Kokapamipā ki Sanitā Kulusi

Na'a ma a'u atu ki Kokapamipā 'i he lotolotonga 'o ha fevākoví'aki 'i he taú. Na'a ma a'u atu ki ha māketi

ne fonu 'i he ngaahi tēnití, 'a ia na'e faka'atā ai kimaua 'e ha tangata Pelū angalelei ke ma kaukau ai mo tauhi 'ema 'ü kató ka ma 'alu ki he tau'anga pasí. I he'ema faka'aonga i e kole tatau, na'e lava ke ma heka talifaki ai 'i ha pasi 'e taha ke ma a'u ai ki Senitā Kulusi, Polivia, 'a ia na'e ofi ki he kau'āfonua 'o Palāsilá. Na'a ku 'alu 'i ha pongipongi 'e tolu ki he tau'anga lēlué ke 'eke pe 'oku 'i ai ha lēlue 'e 'alu. Ne tali 'ikai ma'u pē. Ka 'i he 'aho hono faá, na'e ongona mai 'oku 'i ai ha lēlue 'e vave 'ene 'alu ki Palāsilá.

I he taimi ko iá, na'e toe si'i pē 'ema pa'angá. Na'a ku vahevahe 'eku hoha'a mo hoku uaifí, 'a ia na'a ne tali mai 'o pehē, "Neongo kapau te ta lue lalo pe heka 'i ha 'asi, te ta kei a'u pē ki ai." Ne u ongo'i fiefia 'i he tali na'a ne 'omí. Na'e 'ikai ke u ta'efiemālie koe'uhí ko e pa'anga ki he toenga 'o 'ema fonongá ka koe'uhí ko 'ema falala ki he'ema tuí.

Lolotonga 'ema talanoá, na'e lue mai ha fine'eiki vaivai kiate kimaua. Na'a ne tu'u 'i mu'a 'i hoku uaifí 'o pehē ange, "Finemui, 'okú ke fie ma'u ha tikite 'e ua ki he 'ahó ni?" Na'e fakavave



hono to'o 'e hoku uaifi e ongo tikité mei hono nimá. Na'a ku totongi ange e pa'anga 'a e fine'eikí, pea na'a ne pulia atu 'i he tokolahi 'a e kakaí. Na'e lava ha ngaahi sekoni si'i peá ma toki fakatokanga'i na'e kei 'i homa tafa'akí pē 'a e 'Eikí mo 'Ene kau 'āngeló.

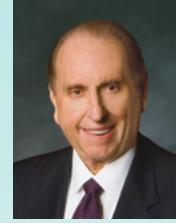
Mei Sanitā Kulusi ki Sao Paulo

Ne mālō mo hano 'omi me'alele kimaua 'e ha kaungāme'a ne ma maheni mo ia 'i he lēlué, na'e faifai peá ma a'u ki he Temipale Sao Pauló, ka na'e 'osi mapuni e nofo'anga 'o e temipalé. Na'a ma tali e tūkungá ka na'a ma fiefia, na'a ma tangutu fie-malie 'i he ngaahi sea 'i tu'a he temipalé. Ne ma mamata ne faka'ofo'ofa pē 'o hangē ko 'ema fakakaukau mai ki aí, fakataha mo e tu'u 'a e 'imisi 'o e 'āngelo ko Molonaí 'i he tumu'akí. Kuo tu'apō 'eni, pea na'a ma fetāngihi 'i he'ema fā'ofuá mo ongo'i hela'ia mo viviku mei he 'uhá. Na'e 'ikai ke ma ongo'i 'ema vivikú, fiekaíá, pe moko-siá, ka ko ha ongo'i fiefia pē ne ta'e lava mafakamatala'i 'i he faifai peá ma a'u ki he fale 'o e 'Eikí. Kuó ma talanofua, pea ko homa palé ia.

Lolotonga 'ema fiefia, na'e tātaa'i mai 'e ha taha hoku umá. Ko ha taha ia hoku ngaahi hoa 'i he ngāue faka-faifekaú, 'a ia na'e sila he temipalé 'i he 'aho ko iá pea na'e toki foki mai mei ha'ane ma'u me'atokoni eftifi mo hono uaifi. Na'a ne faka'atā ke ma nofo 'i hono fale nofo totongí 'i he pō ko iá, pea 'i he 'aho hono hokó na'a ne hoko ko ha fakamo'oni ki he'ema silá, 'a ia na'e fai 'e he palesiteni 'o e temipalé. He toki me'a faka'ofo'ofa ia 'eku mamata ki he teunga hinehina hoku uaifi 'i he loki silesitialé.

'I he'ema nō mei hoku kaungāme'a 'i he ngāue fakafaifekaú mo e tokoni 'a e palesiteni temipalé, na'e si'i 'i he 'aho 'e nimá 'ema foki ki 'apí, pea na'e 'ikai ha toe fakatoloi—pea mo ha pa'anga pē 'e \$20 ke kamata 'aki homa fāmili mo hoku uaifi ta'engata ko Malia 'Onitiní. ■

'Oku nofo 'a e taha na'a ne fa'í 'i Tutá, USA.



TAAU MO E FEILAU LAU KOTOA PĒ

"Oku iló'i e kinautolu 'oku mahino ki ai 'a e ngaahi tāpuaki ta'engata 'oku ma'u mei he temipalé, 'oku 'ikai ha feilaulau ia 'e fu'u lahi, pe totongi 'e fu'u mamafa, ha faingata'a 'e fu'u tōtu'a, kehe pē ke ma'u e ngaahi tāpuaki ko iá. He 'ikai ha ngaahi maile ia 'e fu'u lahi ke fononga'iá, ngaahi fakafe'ātungia ke ikuna'i pe ta'efiemālie 'e ta'e lava ke kātakíi. 'Oku mahino kiate kinautolu 'oku fe'unga pē 'a e ngaahi feilaulau mo e ngāue kotoa 'oku fai ke ma'u ai e ngaahi ouau fakamo'ui 'oku ma'u 'i he temipalé, 'a ia te tau lava ai 'i ha 'aho 'o toe foki ki he'etau Tamai

Hēvaní 'i ha fetu'utaki fakafāmili ta'engata."

Palesiteni, Thomas S. Monson (1927-2018), "Ko e Temipale Mā'oni'oni—Ko ha Maama ki he Māmaní," *Liahona*, Mē 2011, 92.



Ko hono Tō e Tenga ‘o e Ongoongoleleí ‘i he Loto ‘o ‘Eku Fa‘eé

Fai ‘e Sonia Padilla-Romero

Na‘á ku kau ki he Siasí ‘i hoku ta‘u 14. Na‘e faka‘atā au ‘e he‘e ku ongomātu‘á ke u papitaiso, ka na‘e ‘ikai ha taha ‘iate kinaua na‘e fie kau pe ako fekau‘aki mo e Siasí.

Kuo laka hake he ta‘u ‘e 10 ‘eku faka‘amu ke ‘ilo ‘e hoku fāmilí ‘a e fie-fia na‘á ku ma‘u ‘i he ongoongolelei ‘o Sisū Kalaisi kuo fakafoki maí, ka ‘i he ta‘u ‘e hongofulu ko iá, na‘á ku ‘alu ki he lotú, ma‘u hoku ‘enitaumení, mo ngāue fakafaifekau taimi kakato ta‘e ‘i ai ha poupou mei hoku fāmilí.

I he‘eku foki ki Mekisikou hili ‘eku ngāue fakafaifekau ‘i he Temipale Sikuea ‘i Sōleki Siti, Iutā, USA, na‘á ku nofo mo ‘eku fa‘eé. (Na‘e māvae ‘eku ongomātu‘á lolotonga ‘eku kei ‘i he ako mā‘olungá.) Na‘á ku kamata ngā-ue ‘i he Senitā Ako‘anga Fakafaifekau ‘i Mekisikoú, ko ia na‘á ku fakaafe‘i ia ke fetaulaki mo e kau ‘eletā mo e kau sisitā na‘á ku ako‘í. Na‘e pulipulia (pea taimi ‘e ni‘ihī na‘e ‘ilonga lelei) ‘a ‘eku fakaafe‘i e ongo faifekau ‘i homau uōtí ke mau ma‘u me‘atokoni

efiafi fakataha mo ‘eku fa‘eé. Na‘á ku fai e me‘a kotoa pē ke ne feohi ai mo e kau faifekau‘mo e ‘amanaki ‘e lahi ange ha‘ane ‘eke fehu‘i fekau‘aki mo e ongoongolelei, ka na‘e hangē na‘e ‘ikai ha ‘utu‘e-hakeá.

‘Oku ou tui na‘á ne fetaulaki mo e kau faifekau kotoa pē kuó u ngāue mo ia ‘i he ta‘u ‘e tolū ko iá, ka na‘e ‘ikai pē ha me‘a ‘e hoko.

I he ta‘u 2008, na‘á ku hiki ki he ‘Tunaiteti Siteití ke ma‘u ha mata‘itohi ‘i he ako nēsí. I he faka‘osinga ‘o e ta‘ú, na‘e fai ha ‘oupeni hausí ‘o e Temipale Mekisikou Sití, hili ia hano fakalelei‘i. Na‘á ku poupou‘i ‘eku fine‘eikí ke ‘alu ‘o sio mo ako fekau‘aki mo e temipalé ‘i he‘ene ma‘u e faingamālie ko iá. Hili ha‘aku faka‘ai‘ai tu‘o lahi ia, na‘á ne loto ke fononga ‘i ha maile ‘e 70 (112 km) ke ‘alu ki he ‘oupeni hausí.

I he‘ema talanoa hokó, na‘á ne talanoa ta‘etuku fekau‘aki mo e a‘usia fakafo na‘á ne ma‘ú. Na‘á ne talamai ‘oku palani ke toe ‘alu pē ki ai. Ko hono mo‘oní, na‘e lava ‘o toutou ‘alu

Na‘á ku fai e me‘a kotoa pē ke ako‘í ‘eku fa‘eé kau ki he Siasí, ka na‘e faifai pea tokoni ‘a e ‘oupeni hausí ‘o e temipalé.

ki ai lolotonga e ngaahi uiike ‘o e ‘oupeni hausí. Na‘á ne ‘alu foki ki he kātoanga faiva fakafonua na‘e fai kimu‘a pea huufi e temipalé.*

I he taimi hoko na‘á ma talanoa ai ‘i he telefoní, na‘e talamai ‘e he‘eku fine‘eikí, te ne fakaafe‘i e ongo fai-fekaú ke na ako‘i ia. Na‘e fakatupaké pē ‘ene ‘eke fehu‘i mo ‘ene tokanga ‘i ha founiga na‘e fuoloa fau ‘eku

faka'amu ki aí. 'I he'eku foki ki 'api ki he Kilisimasí 'i he tutuku 'a e akó, na'á ku fakatokanga'i ha me'a makehe 'iate ia. 'Ikai ngata 'i he'ene anga'ofa mo manava'ofá, na'e 'i ai ha fu'u liliu lahi i he'ene mo'uí—ko ha ului.

Na'á ku foki ki he akó mo 'eku 'ohovale 'i he ngaahi me'a na'e hokó. Hili ha uike 'e taha, na'e tā mai 'eku Fine'eikí 'o pehē mai, "Sōnia, 'oku ou fie 'ilo pe te ke foki fakakú mai ki Mekisikoú koe'uhí ko au 'eni te u papitaiso."

Na'á ku *fu'u* fiefia 'aupito! Na'á ku foki ki 'api 'i Fepueli ki hono papi-taisó. Na'e fakaofo 'aupito kiate au ke u vakai ki he'ene 'alu ki he lotú, ke sio ki he'ene tali mo fua ha fatongiá, pea mo tupulaki 'i he ongoongolelé. Na'á ku 'ilo 'okú ne 'ilo hono mo'oní.

Na'e ongo mālohi foki 'eku fanongo ki he'ene lotú. Na'e ongo lahi taha kiate au 'eku fanongo ki he'ene lotu ma'aku mo 'eku malú kimu'a peá u foki ki he 'Iunaiteti Siteití. 'Oku 'ikai ha me'a 'e tatau mo e lotu 'a e mātu'á ma'a 'enau fānaú.

Ko e hā na'e tuai ai 'ene hokó? 'Oku 'ikai ke u 'ilo. Mahalo na'e fie ma'u 'e he'eku fine'eikí ke tō e ngaahi tengá 'i he'ene mo'uí kimu'a peá ne tali e ongoongolelé. Mahalo na'e ue'i ia 'e he temipalé 'i ha founga mo ha taimi na'e 'ikai lava ke u fakahoko kimu'a. 'Oku fakamanatu'i mai 'e he'eku mamata ki he ngāue 'a e 'Eikí 'i he mo'ui 'eku fine'eikí e taimi na'á ku mamata ai ki Hono to'ukupú 'i he'eku mo'uí, pea 'okú Ne 'omi ha 'amanaki lelei lahi kiate au 'i he me'a te Ne lava 'o fakahoko 'i he mo'ui 'o e kau mēmipa kehe 'o hoku fāmilí.

'Oku ou 'ilo'i 'oku 'afio'i 'e he 'Eikí kitautolu pea 'okú Ne tataki 'etau

mo'uí. 'Oku ou iku ki he feitu'u totonú 'i he taimi 'oku ou tuku ai ke Ne tataki 'eku mo'uí. 'Oku toe fuoloa ange mo faingata'a ange 'i he taimi 'oku ou fai ai 'eku fakakaukaú. 'Oku ou sai'ia ange 'i hono toki 'omi mo fakahā mai 'e he 'Eikí e ngaahi me'a kuó Ne teuteu ma'akú. ■

'Oku nofo 'a e tokotaha na'á ne fa'u 'i Itutā, USA.

* Na'e toe huufi e Temipale Mekisikou Siti Mekisikoú 'i he 'aho 16 'o Nōvema, 2008, 'e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni, pea na'e toe huufi ia 'i he 'aho 15 'o Sepitema 2015, 'e Palesiteni Heneli B. Aealingi hili ia hano fakalele'i tu'o ua.



KO E NGAAHI TĀPUAKI 'O E TEMIPALÉ

"'Oku ou fakaafe'i kimoutolu ke mou fokotu'u e ngaahi tāpuaki 'o e temipale māoni'oní 'i he kamata'anga mo e ngata'anga 'o e a'usia 'a ha faifekau, kau ai ho'o kau faifekaú. 'E fakafou 'iate koe 'a e hoko e temipalé ko ha feitu'u 'o e tānaki'angá kiate kinautolu kotoa 'oku nau kau 'i he tākanga 'a Kalaisí."

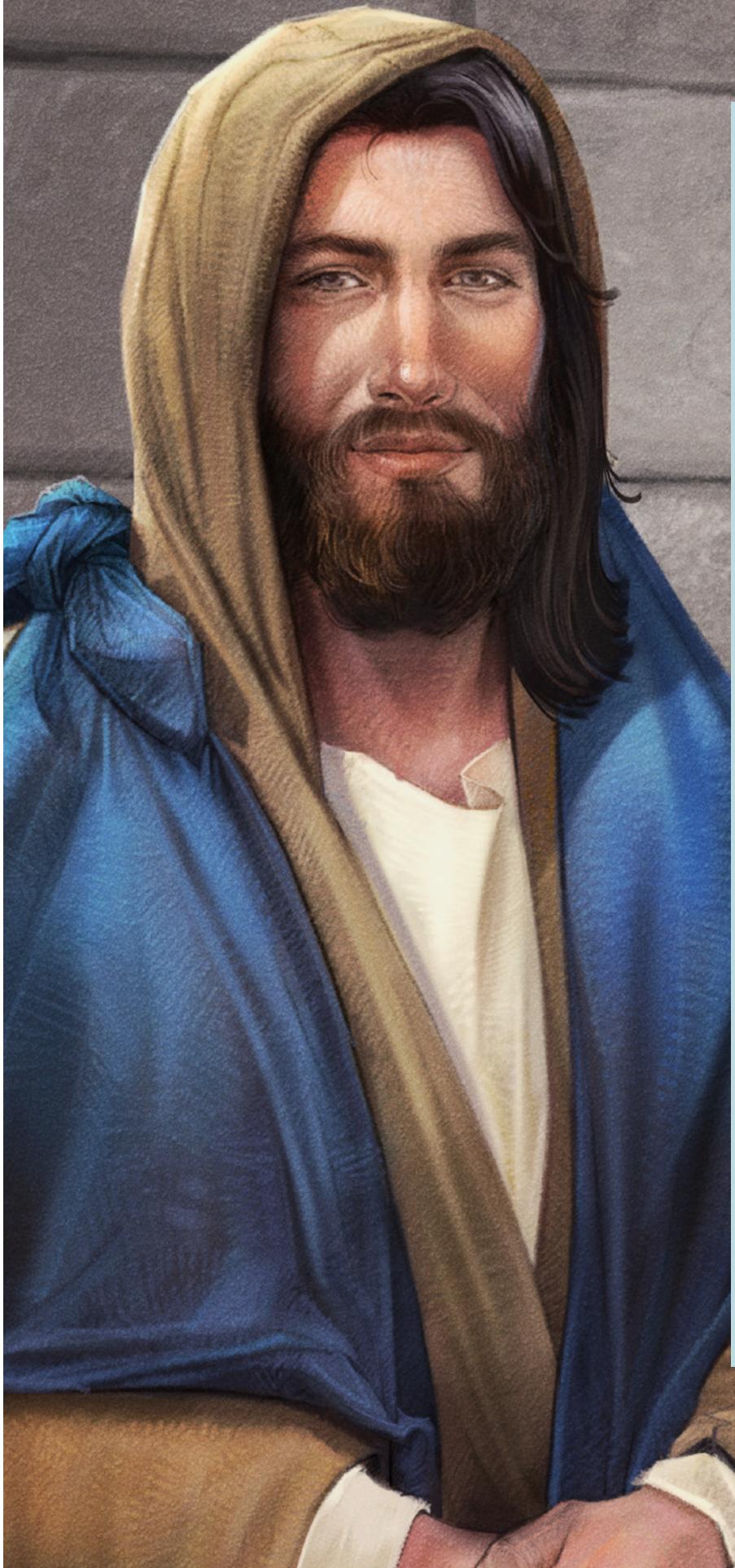
Piwope Gérald Caussé, Piwope Pule, seminar for new mission presidents, June 27, 2015.





KO SISŪ KOE KALAI SÍ

KO E
FAKAMO'ONI
'a e
KAU PALŌFITA
'I HE NGAahi
'AHO KI MUI NÍ



MO‘UI ‘I HE MAAMA FAKALAU MĀLIÉ

Na‘e fakaafe e ‘Eiki ko Sīsū Kalaisí ‘o pehē, “Ako ‘iate au, pea fanongo ki he‘eku ngaahi leá; ‘a‘eva ‘i he angamalū ‘o hoku Laumālié, pea te ke ma‘u ‘a e melinó ‘iate au” (*T&F* 19:23). Hangē ko ia kuo mou ‘iló, ko e potufolofola ‘eni ‘o e kaveinga ‘a e Mutualé ki he ta‘u ní. Kuó ke fakakaukau nai fekau‘aki mo e founiga te ke ako ai kiate la mo fanongo ki He‘ene ngaahi folofolá?

Ko e founiga ‘e taha ‘oku tau ako ai fekau‘aki mo lá ko ‘etau fanongo ki he kau Palesiteni ‘o e Siasi; ‘a ia ko e kau palō-fita ‘i he ngaahi ‘aho kimui ní kuo uiui‘i ke nau hoko ko e kau fakamo‘oni makehe ‘o Kalaisi, kuo nau fakamo‘oni‘i, mo hokohoko atu ke fakamo‘oni ki he ngaahi fatongia fakalangi ‘o e Fakamo‘u‘i ‘i he maama fakalaumālié, māmaní, mo e maama hili ‘a e maté ‘i he palani ta‘engata ‘a e Tamai Hēvaní.



“‘Oku tau ‘ilo ko e fakamo‘u‘i ‘oku ‘ia Kalaisi; ko e ‘Alo Lahi la ‘o e Tamai Ta‘engatá; na‘e fili la mo tomu‘a fakanofo ‘i he fakataha lahi ‘i he langí ke Ne fakahoko ‘a e Fakalelei ta‘e-fakangatangata mo ta‘engatá; na‘e alo‘i la ki he māmaní ko e ‘Alo ‘o e ‘Otuá; pea kuó Ne ‘omi ‘a e mo‘u‘i mo e mo‘u‘i ta‘e-fa‘amaté ‘o fou ‘i he ongoongolele!”¹

Palesiteni Siosefa Filitinga Sāmita (1876–1972),
Palesiteni hono 10 ‘o e Siasi



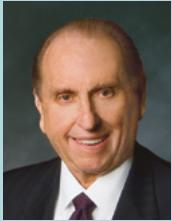
“Ko e ‘Alo ‘o e ‘Otuá ... na‘á Ne ma‘u ‘a e mālohi ke fo‘u ha ngaahi māmani mo Ne pule‘i kinautolu. Na‘á Ne hā‘ele mai ko e ‘Alo pē Taha ia Ne Fakatupú, ... ke fakahoko ai hono fakamo‘u‘i ‘o e fa‘ahinga kotoa ‘o e tangatá. ‘I He‘ene foaki ‘Ene mo‘u‘i, na‘á Ne fakaava ai e matapā ki he toetu‘u mo ako‘i ‘a e founiga te tau lava ai ‘o ma‘u ‘a e mo‘u‘i ta‘engatá.”²

Palesiteni Hāloti B. Li (1899–1973), Palesiteni hono 11 ‘o e Siasi



“Na‘e hoko pea ‘oku kei hoko ‘a Sīsū Kalaisi ko e ‘Eiki ko e ‘Otua Māfimafí. (Vakai, Mōsaia 3:5.) Na‘e fili la ‘oku te‘eki ke ‘alo‘i. Ko la ‘a e Tupu‘anga mālohi aoniu ‘o e ngaahi langí mo e māmaní. Ko ia ‘a e tupu‘anga mo e mo‘u‘i mo e maama ki he me‘a kotoa pē.”³

Palesiteni Eselā Tafu Penisoni (1899–1994), Palesiteni hono 13 ‘o e Siasi

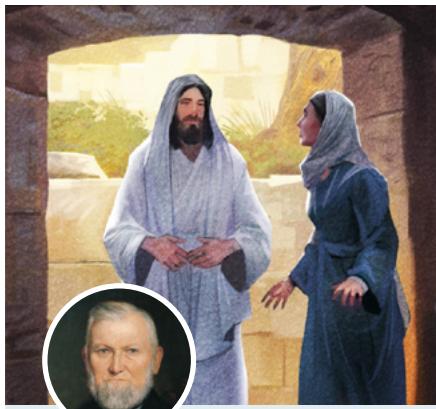


KO IA HOTAU HUHU'I

“‘Oku ou hiki hake hoku le‘o ‘i he ‘ahó ni ‘i he‘éku hoko ko e fakamo‘oni makehé, ‘o fakamo‘oni‘aki ‘a hoku lotó kotoa pea moe ongo‘i māfana ‘a hoku laumālié, ke talaki ‘oku mo‘ui ‘a e ‘Otuá. Ko Hono ‘Aló ‘a Sisú, ko e ‘Alo Pē Taha ‘o e Tamaí kuo Fakatupu ‘i he kakanó. Ko hotau Huhu‘ia; ko la ‘a hotau Fakalaloa ki he Tamaí. ‘Okú Ne ‘ofa ‘iate kitautolu ‘i ha ‘ofa ‘oku ‘ikai ke mahino kakato kiate kitautolu, pea koe‘uhí ko ‘Ene ‘ofa ko iá, na‘á Ne foaki ai ‘Ene mo‘ui ma‘atautolu. He ‘ikai te u malava ke fakamatala‘i ‘a ‘éku hounga‘ia ‘iate lá.”¹¹

Palesiteni Tomasi S. Monisoni (1927–2018), Palesiteni hono 16 ‘o e Siasí

MO‘UI FAKAMATELIÉ



“Ko e taumu‘a ‘o e misiona ‘o Kalaisi ‘i māmaní ke foaki la ko e feilaulau huhu‘i ‘o e fa‘ahinga ‘o e tangatá mei he mate ta‘engatá....

“‘Oku hala‘atā ha taha ia ‘okú ne ma‘u ha mālohi ke fakahaofi e laumālie ‘o e tangatá mo foaki ange ‘a e mo‘ui ta‘engatá tuku kehe pē ‘a e ‘Eiki ko Sisú Kalaisi, ‘i he malu-malu ‘o e fekau ‘a ‘Ene Tamaí.”⁴

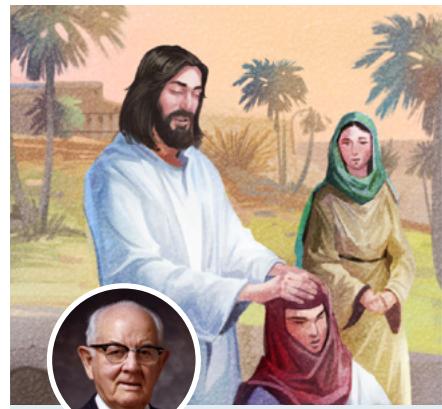
Palesiteni Ulifooti Utalafi (1807–98),
Palesiteni hono fā ‘o e Siasí



“Ko Sisúú ko e Huhu‘i ia ‘o e māmaní, ko e Fakamo‘ui ‘o e fa‘ahinga ‘o e tangatá....

“Na‘e hā‘ele mai ke Ne ako‘i kitautolu ‘i he ‘ulungaanga ‘o e ‘Otuá, mo Ne fakamahino‘i ‘a e halá ‘i he akonaki mo e fa‘ifa‘itaki-‘anga lelei, ‘a ia kapau te tau fou ai, te Ne taki fakafoki kitautolu ki hono ‘afio‘angá. Na‘e hā‘ele mai ke maumau‘i e ngaahi ha‘i ‘o e maté ne ha‘isia ai ‘a e tangatá, mo faka‘atá ‘a e toetu‘ú ke ‘oua na‘a lava ‘e fa‘itoka ‘o ikuna pea mole mo e huhu ‘o e maté.”⁵

Palesiteni Hiipa J. Kalanite (1856–1945),
Palesiteni hono fitu ‘o e Siasí



“Kuo takiekina ‘e Sisú Kalaisi e fa‘ahinga ‘o e tangatá ‘o laka hake ‘i ha toe taha kuo mo‘ui....

“...Na‘á Ne fakamo‘ui e mahakí, faka‘ā e kuí, kapusi e ngaahi laumālie ‘ulí, fakamo‘ui e maté, fakafiemālie‘i ‘a kinautolu ‘oku ngaohikoviá, fakamafola e pōpoaki ‘o e ongo-ongolelei ‘o e ‘ofá, fakamo‘oni ki he Tamaí, ako‘i e palani ta‘engata ‘o e fakamo‘ui, mo fokotu‘u e fakava‘e ‘o ha siasi te ne fakahoko e fakamo‘ui ‘o e tangatá—ko Hono Siasi.”⁶

Palesiteni Sipenisa W. Kimipolo (1895–1985),
Palesiteni hono 12 ‘o e Siasí

MO'UI HILI 'A E MATÉ

"Ko e ngaahi tefito'i mo'oni mahu'inga 'o 'etau tui fakalotú ko e faka-mo'oni ko ia 'a e kau 'Apostoló mo e kau Palōfitá 'o fekau'aki mo Sīsū Kalaisí, na'e pekia, pea telio, pea toetu'u 'i he 'aho hono tolú, 'o hāelee hake ki he langí; pea ko hono toenga 'o e ngaahi me'a kehe kotoa pē fekau'aki mo 'etau tui fakalotú ko ha tānaki atu pē ki ai."⁷

Palesiteni Siosefa Sāmita (1805–44), Fuofua Palesiteni 'o e Siasí

"Na'á Ne ikuna'i 'a e maté, mo heli pea mo fa'itoka, 'o Ne toetu'u faka-e'i'eki ko e 'Alo 'o e 'Otuá, ko e Tamai ta'engatá tonu pē, ko e Mīsaia, ko e Pilinisi 'o e melinó, ko e Huhu'i, ko e Fakamo'ui 'o māmani.... Na'á Ne ikuna 'a e me'a kotoa, pea hā'e hake ki he nima to'omata'u 'o e 'Otuá 'o ta'engata."⁸

Palesiteni Sione Teila (1808–87), Palesiteni hono tolu 'o e Siasí

"'Oku ou fakahoko 'eku fakamo'oni molumalú mo e hounga'ia ko Sīsū 'a e Kalaisí, ko e Fakamo'ui 'o e māmani. Ko la 'a e uho 'o 'etau moihiú mo hotau fiefia'angá. Tuku ke tau muimui he 'Alo 'o e 'Otuá 'i he tapa kotoa pē 'o e mo'uí. Tau 'ai mu'a la ko hotau fa'ifa'itaki'angá mo hotau faifakahinohinó."⁹

Palesiteni Hauati W. Hanitā (1907–95), Palesiteni hono 14 'o e Siasí

"He 'ikai te u lava 'o fakahounga'i fe'unga e Fakalelei kuo fakahoko 'e hoku Fakamo'ui mo hoku Huhu'i. Na'e vete e ngaahi hā'i 'o e maté 'o fakafou 'i He'ene feilaulau 'i he taupotu taha 'o e mo'uí haohaoá—'a e feilaulau ko ia na'e fakahoko 'i he mamahi ta'e-hano-tataú—pea na'e fakapapau'i ai 'a e toetu'u 'a e tokotaha kotoa pē. Mahulu hake aí, kuo fakaava e ngaahi matapā 'o e nānau fakasilesitalé kiate kinautolu kotoa te nau tali e mo'oni fakalangí mo talangofua ki hono ngaahi akonaki!"¹⁰ ■

Palesiteni Kōtoni B. Hingikili (1910–2008), Palesiteni hono 15 'o e Siasí



MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Siosefa Filitingi Sāmita, "Out of the Darkness," *Ensign*, June 1971, 2 (na'e fakatonutonu 'a e faka'ilonga leá mo e mata'i-tohi lahí).
2. Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Hāloti B. Lī (2000), 22.
3. 'Eselā Tafu Penisoni, "Jesus Christ: Our Savior and

Redeemer," *Ensign*,

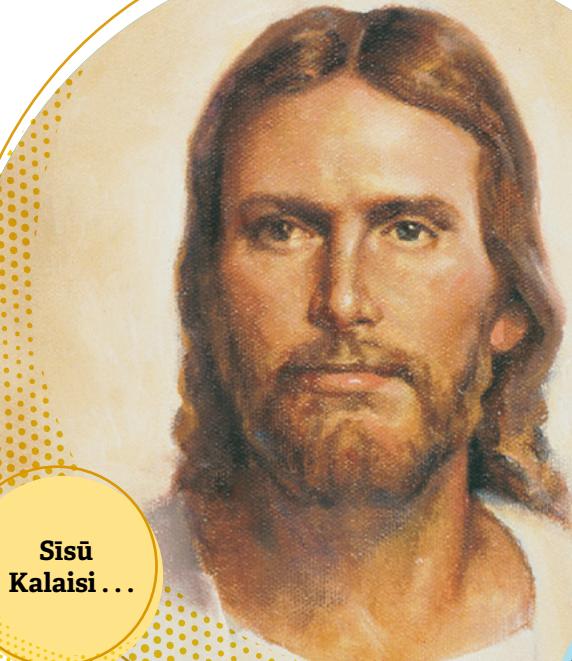
- Nov. 1983, 6.
4. Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Uilifooti Utalafi (2004), 75, 82 (na'e fakatonutonu 'a e faka'ilonga leá mo e mata'i-tohi lahí).
 5. Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Hiipa J. Kalānite (2002), 256–58 (na'e fakatonutonu 'a e faka'ilonga

leá mo e mata'i-tohi lahí).

6. Sipenīsā W. Kimipolo, "The True Way of Life and Salvation," *Ensign*, May 1978, 6 (capitalization standardized).
7. Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Siosefa Sāmita (2007), 57.
8. Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Sione Teila (2001), 52.
9. Hauati W. Hanitā, "Follow the Son of God," *Ensign*, Nov. 1994, 87 (capitalization standardized).
10. Kōtoni B. Hingikili, "My Testimony," *Ensign*, Nov. 1993, 52.
11. Thomas S. Monson, "Vakai ki he Kuohilí pea Laka Ki Mu'a," *Liahona*, Mē 2008, 90.

Ngaahi Mo‘oni fekau‘aki mo

SĪSŪ KALAI SÍ,



“Na‘e ‘i he kamata‘angá ia, ‘i he te‘eki ai ke ‘i ai ‘a e māman” (T&F 93:7).

“Mālohi [tupu] ‘i he laumālié” (Luke 2:40).

“Tupulaki ‘i he poto ...

“Pea ‘i he lahi,

“Pea na‘e ‘ofeina ia ‘e he ‘Otuá ...

“Mo e tangata” (Luke 2:52).

“Na‘á ne fai atu mei he ‘alo‘ofa ki he ‘alo‘ofa, ‘o a‘u ki he‘ene ma‘u ‘a hono fonú” (T&F 93:13).



“Na‘a mou ‘i he kamata‘angá foki mo e Tamai” (T&F 93:23).

Mālohi ange ‘i he laumālié ‘i hono ako mo mo‘ui ‘aki e ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘o e ongoongolelei.

Tupulaki ‘i he poto ‘o fakafou ‘i he akó, ngaahi fili leleí, mo e a‘usiá.

Tupu fakatu‘asino.

‘E lava ke hōifua e Tamai Hēvaní kiate koe ‘i ho‘o tauhi e ngaahi fekaú.



Te ke lava ‘o ma‘u e falala ‘a ho‘o ongomā-tu‘á mo e ni‘ihí kehé ‘aki ho‘o fakamatu‘otu‘a ange mo fuā ho ngaahi fatongiá.

Ngaahi Mo'oni Fekau'aki mo KOÉ

'E lava ke poupou'i kitautolu 'i he mahino kiate kitautolu ha ngaahi mo'oni 'e ni'ihi fekau'aki mo e Fakamo'uí mo 'Ene mo'uí ke tau tui te tau lava 'o muimui 'iate la.

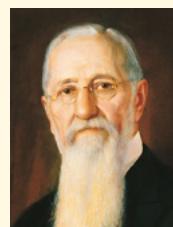
Fai 'e David A. Edwards

Ngaahi Makasini 'a e Siasí

Oku ma'ongo'onga ange 'a Sisū Kalaisi 'i he tapa kotoa pē, 'i ha toe taha 'iate kitautolu (vakai, 'Isaia 55:8-9; 'Epalahame 3:19). Na'e 'ikai fakatu'upakē 'Ene hoko ko e "Ofa'anga mo e Tokotaha kuo Fili [e he Tamaí] talu mei he kamata'angá" (Mōsese 4:2) pea na'a Ne a'usia e nāunau 'okú Ne ma'u.

Ka 'oku 'ikai totonu ke tau fakakaukau 'oku tau vā mama'o mo e Fakamo'uí koe'uhí ko 'Ene ma'ongo'ongá 'o ngali ta'e-malava ai 'Ene fakaafe ke tau muimui 'iate Iá. 'Oku tokoni'i kitautolu 'e he ngaahi fakahā 'o e onopóni ke tau vakai ki he faingofua 'o e taumu'a ke muimui 'i he sipinga 'a e Fakamo'uí.

Ko ha ngaahi mo'oni 'eni fekau'aki mo Sisū Kalaisi mo ha ngaahi mo'oni fekau'aki mo koe. 'E lava ke tokoni'i koe 'e he ngaahi mo'oni ko 'ení ke ke 'ilo te ke lava 'o muimui 'i he hala fononga tatau na'a Ne fouá ke ma'u e ngaahi tāpuaki kakato kuo teuteu 'e he Tamai Hēvaní ma'aú.



'OTU LEA KI HE 'OTU LEA

"Kapau ko Sisū é, ko e 'Alo 'o e 'Otuá, pea mo e Tamai 'o e ngaahi langí mo e māmaní 'oku tau nofo aí, na'e 'ikai ke Ne ma'u 'a hono kakató 'i he kamata'angá, ka na'e fakatupulaki 'a 'Ene tui, 'iló, mahinó, pea mo 'Ene 'alo'ofá kae 'oua kuó Ne ma'u hono fonú, 'ikai 'oku malava 'e he tangata kotoa kuo fanau'i 'i he fefiné, ke nau ma'u fakakongokonga, mei he 'otu lea ki he 'otu lea, [akonaki ki he akonaki], ka e 'oua kuo nau ma'u hono kakató, pea hākeaki'i fakataha mo la 'i he 'ao 'o e Tamaí?"

*Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí:
Siōsefa F. Sāmita (1998), 177.*

<p>"Na'e 'ikai te ne ma'u mei he fonú 'i he kamata'angá, ka na'a ne ma'u 'a e 'alo'ofa hoko mo e 'alo'ofa" (T&F 93:12). Ko hono 'uhingá na'e 'ikai ke Ne mafeia kakato Hono tükungá mo e misioná 'i He'ene fuofua hā'ele mai ki he māmaní, pe te Ne ma'u 'e ngaahi mālohi kotoa. Na'a Ne tupulaki 'i he 'ilo mo e mālohi mei he 'Otuá 'i He'ene talangofuá.</p> 	<p>"Na'e 'ahi'ahi'i tatau 'i he me'a kotoa pē, ...</p>	<p>"Na'e 'ikai ha'ane angahala" (Hepelū 4:15).</p>
<p>Na'e 'ikai te ke 'ilo kakato ko hai koe mo ho'o taumu'a 'i he taimi na'e fāele'i ai koé ka kuó ke tupulaki ke ma'u māmālie e 'ilo ko iá. 'Oku foaki mai 'e he 'Otuá ha 'ilo mo ha mālohi fakalaumālie kiate kitautolu, 'o fakafou 'i he Laumālie Mā'oni'oní 'i he "otu lea ki he 'otu lea, akonaki ki he akonaki" (2 Nifai 28:30).</p>	<p>'Oku 'ahi'ahi'i.</p>	<p>Kuo faiangahala ('o hangē ko e kakai kotoa pē)—ka 'e lava pē ke fakama'a 'o fakafou 'i he Fakalelei 'a Sisū Kalaisi 'aki e fakatomala, papitaiso, ma'u e Laumālie Mā'oni'oní, mo ma'u e sākalamēnítí.</p> 

'E lava 'e he ngaahi mo'oni kehe fekau'aki mo Sisū Kalaisi 'o fakahā'i atu e founiga 'okú ke muimui ai pe te ke lava 'o muimui ai kiate Iá (fakatātā 'aki 'ení, na'a Ne papitaiso, hangē pē ko koé—pe lava—ke ke papitaiso foki mo koe). Pea 'e ala tokoni ho'o ako fekau'aki mo Sisū Kalaisi ke ke 'ilo'i ko e taimi 'oku fekau'aki ai mo ho'o hala fononga 'i he mo'uí, na'a Ne "to'o 'a e ipú, peá Ne 'oatu" ("Na'e Lahi Fau 'a e 'Ofa," *Hymns*, fika 105). ■



Fai 'e 'Eletā
Claudio R. M. Costa
'O e Kau Fitungofulú

MUIMUI 'I HE PALŌFITÁ

Na'e kamata e tāpuaki kotoa pē 'oku
ou ma'u 'i he 'aho ní 'i ha fakamo'oni ki
he kau palōfita 'o e kuonga ní.

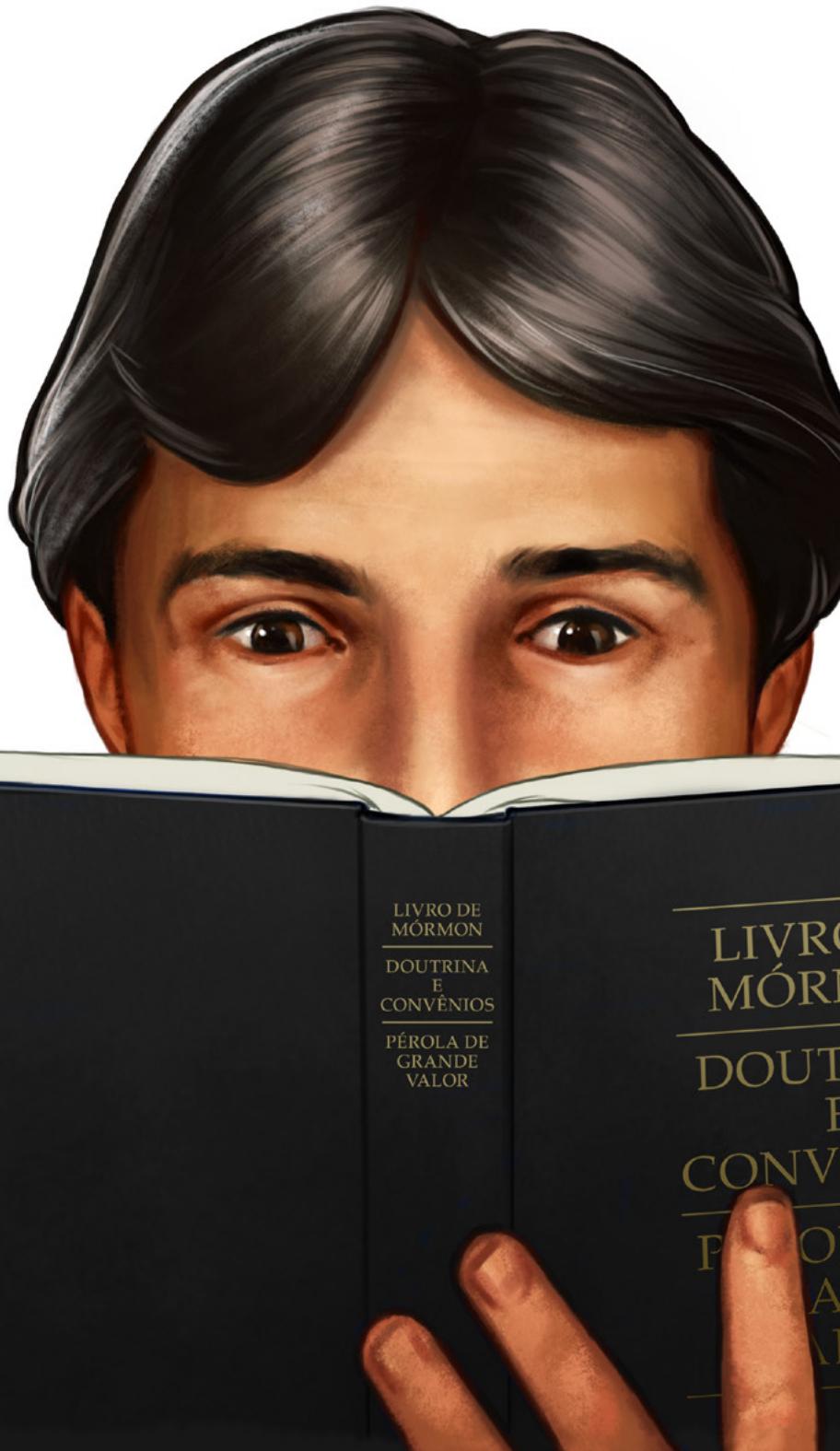
Na'e papitaiso au 'i hoku ta'u 28, 'i Sune 'o e 1977. Ko e me'a na'a ne 'ai au ke u tali e ongoongoleleí ko e tui mo e 'ilo na'a ku ma'u fekau'aki mo e kau palōfita 'o onopōnī.

'I he'eku ta'u 12, na'e 'a'ahi mai e ongo fai-fekaú kiate au mo hoku fāmilí—ko 'eku ongo-mātu'a, tokouá, mo ha ongo tuofafine—pea ne na talanoa fekau'aki mo e fāmilí. Na'a na pehē 'oku ma'u 'e he kau mēmipa 'o e Siasí ha efiafi ma'a e fāmilí pea na'a na fakamatala'i 'a e efiafi fakafāmilí.

Na'e pehē ange 'eku tangata'eikí, "Fakamālō atu ho'omo ha'ú, ka 'oku 'ikai te mau fie aka." Na'a ku loto mamahi 'aupito, ka na'a ne fakamatala'i mai: "Foha, 'oku tau ma'u ha efiafi 'e



Na'a ku laukonga fekau'aki mo
e 'Uluaki Mata-Me'a-Hā-Maí . . .



fitu ma'á e fāmilí, pea na'á na talamai 'e kinaua ke *taha* pē.
‘Oku ‘ikai ha me'a ke na ako'i mai.’

Hili ha ta'u 'e nima, na'á ku ma'u ha ngāue 'i ha fonua 'e taha 'i he'eku ta'u 17, pea na'á ku nofo tokotaha pē. Lolo-tonga 'eku mama'o mei 'apí, na'e toe tukituki e ongo faifekaú 'i he matapā 'o 'eku ongomātu'á. Na'e fanongo hoku fāmilí he taimi ko iá pea ne nau papitaiso. 'I he taimi na'e talamai ai 'e he'eku ongomātu'á, na'á ku pehē ange, “‘Oku ‘ikai ke u tokanga au ki ha me'a fakalotu 'i he taimí ni.”

Na'e 'osi mo ha ta'u 'e nima pea na'á ku foki mai ki he 'api 'o 'eku ongomātu'á 'i he liliu 'eku ngāué. Na'e hoko 'eku tamaí ko e taki faifekau fakauōtī, pea na'e 'a'ahi vave mai e ongo faifekaú kiate ia 'i he efiafi kotoa ke fai ha fakamatala mo fokotu'utu'u ha ngaahi palani. Na'á na 'eke ange kiate ia 'i ha 'aho 'e taha, “Ko hai 'a e talavou ko 'eé.”

Na'á ne talaange, “Ko hoku foha lahí ia.”

“Ko ha mēmipa ia?”

“Ikai.”

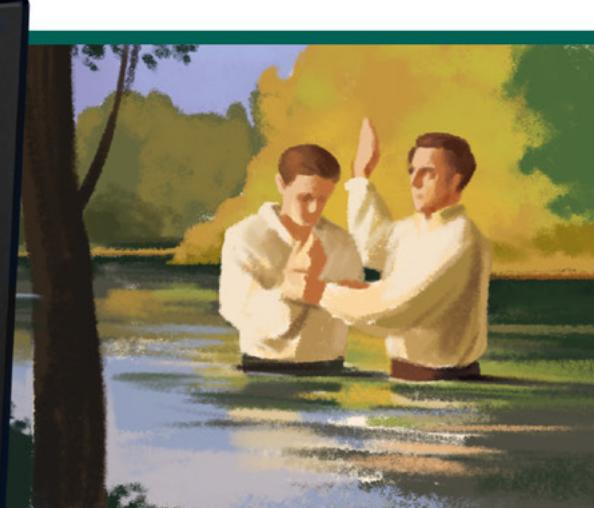
“‘Oku fie ma'u ke ma talanoa ki ai.”

Ka na'á ku tala ange, “Ikai, ‘oku ‘ikai ke u fie ako au.”

AKO FEKAU‘AKI MO SIOSEFA SĀMITÁ

Na'e loto leva 'eku tamaí 'i ha 'aho 'e taha ke ako'i 'e he ongo faifekaú ha fefine 'i homau 'apí. Na'á na a'u mai ko e 5:00 efiafi ia pea kamata 'ena ako'i—pea na'á na 'ilo na'á ku 'i he loki hokó 'o ngaohi sanuisi kimu'a peá u 'alu 'o 'eva ki hoku ngaahi kaungāme'á. Na'á na ako'i fekau'aki mo ha palōfita kei talavou—Siosefa Sāmita—mo e 'Uluaki Mata-Me'a-Hā-Maí. Pea na'á ku fanongo mei he loki 'e tahá.

'I he taimi na'á ku mavahe ai mei he falé, na'e kamata ke ngāue 'a e Laumālié 'i hoku lotó pea na'e ha'u ha ngaahi fehu'i ki he'eku fakakaukaú, “Ko e hā 'oku ‘ikai ke ke fai ai e me'a na'e ako'i 'e he ongo sisitaá ki he fefine ko 'ení? Ko e hā 'oku ‘ikai ke ke ako ai ki he hisitōlia 'o Siosefa Sāmitá pea fehu'i ki he 'Eikí pe na'e hoko mo'oni ia ko ha palōfita? Pea na'á ku pehē loto pē, “‘Oku ou fieia. ‘Oku ou fai ha ngaahi ngāue lelei. ‘Oku ‘ikai ke u fie ma'u ia.” Ka na'e kamata ke ngāue 'a e Laumālié 'iate au pea na'á ku fili ke 'oua te u 'eva ki hoku ngaahi kaungāme'á 'i he pō ko iá. Na'á ku foki ki 'api.



mo hono papitaiso 'o Siosefa Sāmita mo 'Oliva Kautelémo e fakamo'oni 'a e palōfita ko Siosefa Sāmitá.

Na'á ku 'eke ange ki he'eku fa'eé, "Ko e fē ha feitu'u te u lava ai 'o lau fekau'aki mo e hisitōlia 'o Siosefa Sāmitá?" Na'á ne 'omi kiate au 'ene folofolá mo fakahinohino mai e Siosefa Sāmita—Hisitoliá, pea na'á ku lau ia mo lotu. Na'á ku lau 'a e 'uluaki palakalafí, fakalaauloto, mo fehu'i ki he Tamai Hēvaní pe 'oku mo'oni nai ia. Na'á ku fai e me'a tatau 'i he fo'i palakalafi kotoa pē kae 'oua leva kuó u 'osiki kotoa ia. Na'á ku loto hoha'a ke ma'u ha tali. Na'á ku laukonga mo lotu 'i he poó kotoa 'o 'au ki he 9:20 'o e pongipongi hokó.

Na'e fakahā mai 'e he 'Eikí ko ha palōfita 'a Siosefa Sāmita. Na'á ku ma'u ha a'usia toputapu mo'oni. 'I he 'osi 'eku lotú, na'á ku palōmesi te u kumi e ongo faifekaú mo papitaiso koe'uhí kuó u ma'u 'a e 'ilo fakapapau ko 'ení.

Na'á ku talaange ki he ongo sisitaá, "Oku ou loto ke u papitaiso 'i he taimí ni." Na'á na fakamatala'i mai e ngaahi lēsoni na'e fie ma'u ke ako'i maí mo e ngaahi tukupā na'e fie ma'u ke u fakahokó. Ka na'á ku talaange, "Oku 'ikai ke u loto ke toe mole ha 'aho 'e taha mo e 'ilo kuo fakahā mai 'e he 'Eikí kiate au ko ha palōfita 'a Siosefa Sāmitá."

Na'e telefoni e ongo sisitaá ki he'ena taki fakasouní. Na'á ne loto ke fakavave'i hono ako'i e ngaahi lēsoní. Na'á ne fakataimitēpile'i e 'initaviu ki hoku papitaisó peá ne talamai 'e fie ma'u foki ke talanoa ki he taki faifekau fakauötí, peá u talaange, "Oua te ke tokanga ki ai, te u talanoa au ki he taki faifekau fakauötí. Ko 'eku tamaí ia. Kuó ne lotu 'i ha ngaahi ta'u lahi ke u papitaiso."

Na'e hoko 'eku papitaisó ko ha a'usia te u manatu'i 'o ta'engata. Ko ha ongo faka'ofo'ofa mo fakaofo ia. Na'á ku

ongo'i ko ha tangata fo'ou au. Na'á ku ma'a. Na'á ku ongo'i ofi 'aupito ki he 'Otuá, pea na'á ku fiefia 'aupito.

MUIMUI 'I HE PALŌFITA MO 'UÍ

Koe'uhí kuó u ma'u ha fakamo'oni mālohi fekau'aki mo e me'a na'e hoko 'i he Vao'akau Tapú 'i he 1820, kuó u mālohi ma'u ai pē 'i he ongoongoleí mo e Siasí. Na'e kamata ke u ngāue, fua hoku ngaahi fatongiá, mo fai hoku tūkuingatá má á e Siasí.

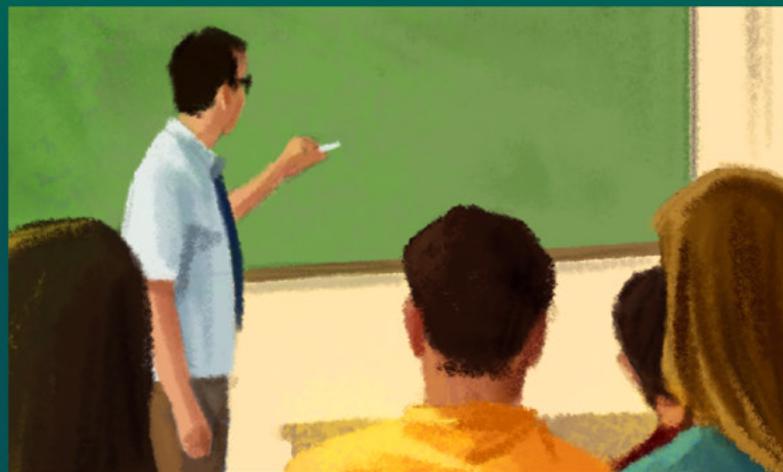
Hili ha uike 'e ua mei hoku papitaisó, na'e uiui'i au 'e he'eku palesiteni fakasiteikí ke u hoko ko e taki 'i he kakai lalahi kei talavou 'i he siteikí (neongo na'e pau ke u 'eke ange pe ko e hā 'a e siteiki). Hili mo ha uike 'e ua, na'á ku fokotu'utu'u ha konifelenisi fakavahelahi ma'a e tāutahá. Ko e toki konifelenisi lelei taha 'eni 'a e tāutahá 'i he hisitōlia 'o e Siasí, koe'uhí na'á ku fetaulaki ai mo hoku uaifí.

Na'á ma mali hili ha ta'u 'e taha. Kuó ma nofo mali fiefia 'eni 'i ha ta'u 'e 38. 'Okú ma ma'u ha fānau 'e toko fā mo ha makapuna 'e toko 10, pea 'oku tupu e ngaahi tāpuaki kotoa 'oku mau ma'u mei ha fili na'á ma fakahoko. Kimu'a peá ma malí, na'á ku fehu'i ange, "Te ke poupou'i nai au 'i he'eku talangofua peseti 'e 100 ki he kau palōfita mo'uí?" Na'á ne talamai, "Io."

Hili 'eku papitaisó, na'e fekau'aki e fuofua lea ne u fanongo ai mei he palōfita ko Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo (1895–1985) mo e mo'ui fakafalala pē kiate kitá mo e fakapotopoto'i 'ete pa'angá. Na'á ne pehē foki ke ako'i lelei ho'o fānaú.¹ Kuo ako'i e ongo me'a ni 'i homau



Na'á ku muimui 'i he fale'i 'a Palesiteni Kimipoló.



Na'e tokonii au 'e he me'a ni ke ma'u he'eku fānaú ha aka lelei.

fāmilí pea kuó na hoko ko ha ngaahi tāpuaki ma'ongo-'onga. Kuo a'usia 'e he'eku fānaú ha ngaahi tūkunga lelei 'i he 'ahó ni—'oku 'ikai koe'uhí ko 'eku fu'u potó; ka ne u fili ke muimui ki he kau palōfitá.

'Oku ou manako ke ngāue ma'á e 'Eikí mo hoku kāingá koe'uhí ko e me'a ia na'á ku ako mei he kau palōfitá.

MA 'U HA 'O FAKAMO 'ONI

Muimui 'i he kau palōfitá. Fanongo ki he'enau ngaahi leá mo mo'ui 'aki 'enau ngaahi akonakí, pea te ke fiefia. Na'á ku ma'u e tui mo e 'ilo fekau'aki mo e Siasí mo e ontoongoleléi mei he'eku fakamo'oni na'e hoko 'a Siosefa Sāmita ko ha palōfitá.

'Oku ou 'ofa 'i he Tamai Hēvaní mo Sisú Kalaisi. Ko hoku lotó ia ke u fakataha mo Kinaua 'o ta'engata. Ko e 'uhinga ia 'oku mahu'inga ai ke tau fanongo ki he kau palōfitá—'oku nau 'ilo 'a e hala fononga ke foki ai ki he 'ao 'o e 'Otuá.

'Oku ou tui 'oku totonus ke lau 'e he kakai kei talavou kotoa pē e hisitölia 'o Siosefa Sāmitá 'i he loto-mo'oni, mo ha loto mo e fakakaukau tau'atāina, pea fehu'i ia ki he Tamai Hēvaní. Pea 'oku ou 'ilo fakapapau 'e fakahā atu 'e he 'Eikí 'a e talí, 'o hangē ko 'Ene fakahā mai kiate aú. Te ke lava 'o ma'u ha fakamo'oni mālohi, kapau te ke lau e tatau 'o 'etau ngaahi folofolá. Te ke lava foki 'o lau mo e ngaahi tatau kehé.²

Na'e mamata 'a Siosefa Sāmita ki he māmá, na'á ne mamata ki he 'Otuá ko e Tamaí mo Sisú Kalaisi, pea na'á

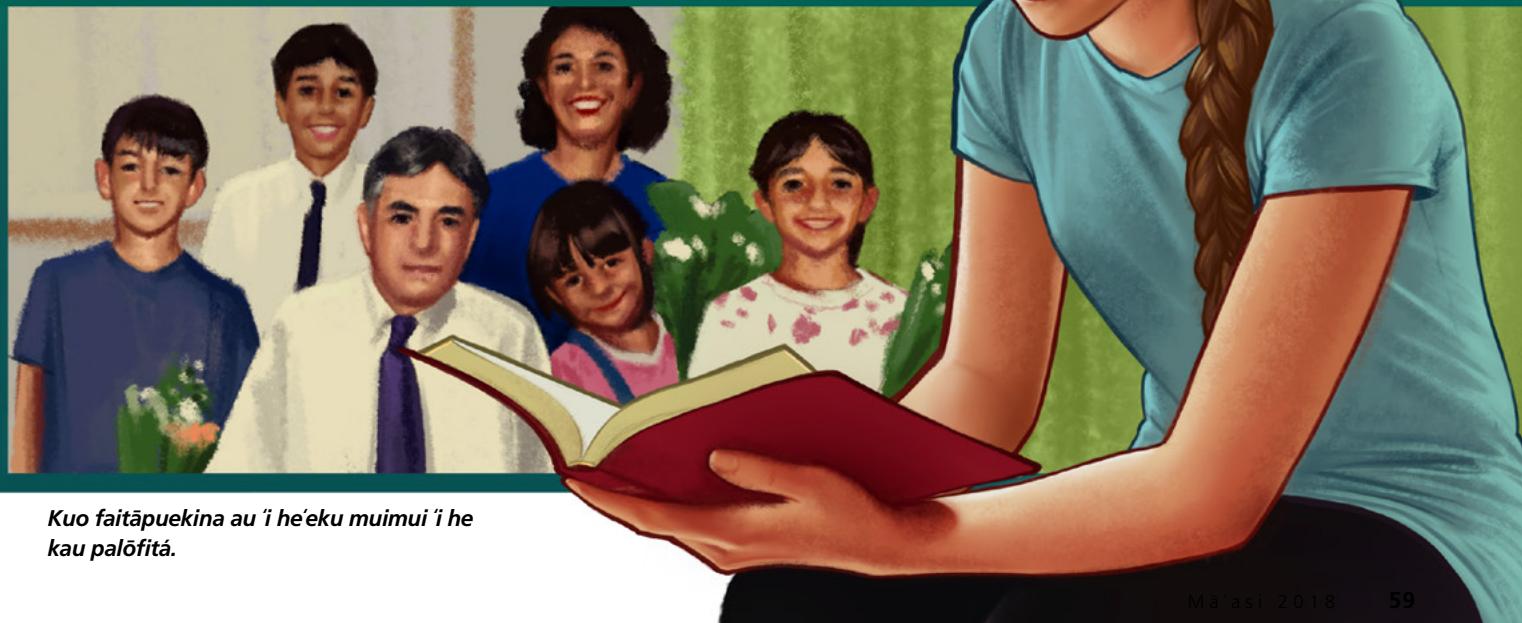
Na folofola ange kiate ia. Ko e poto fakalangi 'eni 'oku ma'u mei he 'Otuá, 'o fakafou 'i he Laumālié.

Hili ho'o ma'u e fakapapau ko 'ení 'i ho lotó, fokotu'u ha taumu'a ke ke ako ai e ngaahi lea 'a e kau palōfita mo'ui. Ako 'enau ngaahi leá 'i he folofolá, konifelenisi lahí, *Ki Hono Fakamāloha 'o e To'u Tupú*, ngaahi makasini 'a e Siasí, mo e LDS.org. Ako 'enau ngaahi akonakí 'i he seminelí, Lautohi Faka-Sāpaté, mo e ngaahi fakataha'anga fakakōlomú pe fakakalasi. Fokotu'u ha ngaahi taumu'a 'o fakatatau ki he ngaahi me'a kuo 'omi 'e he kau palōfitá ke fakamu'omu'á. Pea fai leva ia.

Te ke ongo'i ofi ange ai ki he 'Eikí. Te ke ongo'i 'oku tupulaki ho'o 'iló 'i he akó mo e ngaahi me'a kehe kotoa pē. Pea manatu'i 'oku 'ikai ke ke tuenoa. 'Oku 'i ai ha kakai fie poupou 'i ho 'atakaí 'oku nau mateuteu ke tokoni, kau ai ho'o pīsopé pe palesiteni fakakoló. Pea 'e 'iate koe 'a e 'Eikí mo Hono Laumālié. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, Spencer W. Kimball, "Welfare Services: The Gospel in Action," *Ensign*, Nov. 1977, 76-79.
2. Vakai, "First Vision Accounts," *Gospel Topics*, topics.lds.org.



KO E KÍ KI HONO FAKAMOLEMOLEI PĒ AÚ

Kuo lava ha māhina ‘e nima, mo e te‘eki pē ke u lava ‘o fakamolemolei au. Talu mei he‘eku fakahoko ha me‘a na‘á ku mā ai, mo ‘eku ongo‘i ‘oku ‘alu pe taimí mo e faingata‘a ange ‘eku mapulei aú. Na‘e lahi ange ‘eku ongo‘i maá ‘i he taimi kotoa pē na‘á ku fai ai ha me‘a na‘á ku pehē ‘oku hala. Na‘e ‘ikai ke u ma‘u ha nonga.



Fai 'e Madison Child



NGAAHTA MEI HE GETTY IMAGES; ©IMISI O KALAIKI TA FAKATATA A HEINRICH HOFMANN

Na‘e ‘ikai fie ma‘u ia ke u kei tautea‘i ai pē au koe‘uhí kuo ‘osi feilaulau ‘a Sīsū Kalaisi ia ma‘a ‘eku ngaahi angahalá.

Kuó u lotu ‘o kole ha fakamole-mole peá u ongo‘i kuo fakamolemole‘i au ‘e he ‘Otuá. Ka na‘e te‘eki ke u lava ‘o fakamolemole‘i au. Te u lava fēfē ia hili ko iá kuó u faiangahalá? Na‘á ku kei fakahalaia‘i pē au, ‘ou ta‘ofi ‘eku tupulakí.

Lolotonga ‘eku ongo‘i peheeé, na‘á ku ‘alu ki ha konifelenisi ‘a e to‘u tupú ‘i he fa‘ahita‘u māfaná, ‘a ia ne nofataha ‘emau akó ki he Fakalelei ‘a e Fakamo‘u. I ha ‘aho ‘e taha na‘á ku ma‘u ai ha potu folofola ‘i he Tohi ‘a ‘Inosí na‘e pehē: “E ‘Inosi, kuo fakamolemole‘i ho‘o ngaahi angahalá, pea ‘e tāpuekina koe.

“Pea ko au, ‘Inosi, na‘á ku ‘ilo‘i ‘oku ‘ikai lava ke loi ‘a e ‘Otuá; ko ia, na‘e matafi atu ‘a ‘eku ongo‘i halaiá” (‘Inosi 1:5–6).

Na‘e ongo mālohi ia kiate au. Na‘á ku ‘ilo‘i, na‘e fai ‘e ‘Inosi ha fehālaaki pea na‘á ne fie ma‘u ke fakamolemole‘i ia, hangē pē ko aú. Na‘á ne fakamatala‘i foki ‘ene fāinga hono kole ha fakamolemole ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá (vakai, ‘Inosi 1:2). Ka na‘e faifai pē pea ongo‘i ‘e ‘Inosi ha nonga, hili ‘ene lotu ‘i he ‘ahó mo e poó kakato. Pea ‘i he taimi na‘á ne fehu‘i ai, “E ‘Eiki, ‘oku fai fēfee‘i ia?” na‘e folofola ange ‘e he ‘Eikí, “Ko e me‘a ‘i ho‘o tui kia Kalaisi” (‘Inosi 1:7, 8).

Ko e me‘á ia! Na‘e tui ‘a ‘Inosi kia Sīsū Kalaisi. Kapau na‘e lava ‘e ‘Inosi ‘o tuku ke to‘o ‘e he Fakamo‘u ‘ene ongo‘i halaiá, ko e hā ‘oku ‘ikai ke u lava ai ‘o faka‘atā Ia ke ne ‘omi ‘a e melino tatau ki he‘eku mo‘u? Talu mei he taimi ko iá, ko e taimi kotoa pē na‘á ku ongo‘i ai ‘oku ‘ikai ke u lava ‘o fakamolemole‘i au, na‘á ku faka-kaukau ki he ‘ofa mo e fakamolemole

‘a Sīsū Kalaisí. Na‘á ku lotua ke u lava ‘o tukuange ‘eku ongo‘i tauteá mo ta‘ofi ‘eku ongo‘i maá. Na‘e ki‘i fuoloa, kae hili ha‘aku lotu lahi, na‘e ‘ikai ke u toe ongo‘i tautea ‘i he taimi kotoa pē. Na‘e faifai peá u ongo‘i nonga.

Na‘e ako‘i lahi au ‘e he a‘usia ko ‘ení fekau‘aki mo e ‘alo‘ofa ‘a Kalaisí. Hili ‘eku faiangahalá, na‘á ku ongo‘i ha mamahi faka‘Oua, lotu, fakatomala, mo ongo‘i ha fakapapau kuo fakamolemole‘i au ‘e he ‘Otuá. Ka na‘á ku kei tautea‘i pē au. Na‘e faifai peá u fakatokanga‘i na‘e ‘ikai fie ma‘u ke u kei fakamamahi‘i au he‘eku fai-angahala ko iá, koe‘uhí kuo totongi ia ‘e Sīsū Kalaisi ‘o fakafou ‘i He‘ene Fakaleleí. Pau pē na‘e faingata‘a mo fakamamahi kiate Ia, ka na‘á Ne kei afeitaualalo ke mamahi koe‘uhí ke ‘oua te u mamahi.

Kuó u ako mei ai ke u falala kia Sīsū Kalaisi pea tuku ke fakafonu He‘ene fiemālié ‘eku mo‘u ‘aki hono fakamālohiā hoku vā fetu‘utaki mo Iá pea mo ‘eku Tamai Hēvaní. ‘Oku ou feinga ke lotu mo lau e folofolá ‘i he ‘aho kotoa, tautaufitō ki he Tohi ‘a Molomoná. ‘Oku ou feinga ke u kau ‘i he ngaahi ‘ekitivitī langaki mo‘u mo faka‘aonga‘i e ngaahi mītia leleí.

‘Oku ou kei fakahoko pē ha ngaahi fehālaaki, ka ‘oku ou ‘ilo‘i kapau te u fakatomala mo fai ma‘u pē hoku lelei tahá, ‘e tāpuekina au ‘e Sīsū Kalaisi ‘aki ‘Ene ‘alo‘ofá. I he taimi ‘oku ou falala ai kiate Ia pea mo e Tamai Hēvaní, ‘oku mole ‘a e ongo‘i halaiá mo e fakamāiá. ‘Oku ou ‘ilo‘i ‘a e nonga ‘oku ma‘u mei he tui kia Sīsū Kalaisí, pea ‘oku ou mālohi ange koe‘uhí ko ia. ■

‘Oku nofo ‘a e taha na‘á ne fa‘u ‘i ‘Iutā, USA.



“Oku ma‘u ‘e
SĪSŪ KALAISSI

‘A E MĀLOHI MO E MAFAI

KE HUHU‘I

e fa‘ahinga kotoa ‘o e tangatá,
tu‘unga ‘i He‘ene feilaulau fakaleleí.”

‘Eletā Dale G. Renlund,
‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Apostolo ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá
“Ko e Lakanga Fakataula‘eikí mo e Mālohi ‘o e Fakalelei ‘a e Fakamo‘uí,”
konifelenisi lahi ‘o ‘Okatopa 2017.

Te u 'ilo fēfē nai kuó u fakatomala kakato?

Na'e akonaki 'a 'Eletā D. Toti Kulisitofasoni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, 'o pehē "oku 'uhinga e fakatomalá ki he fai feinga ke liliu" pea ko e "liliu mo'oní ko ha toutou feinga ki ai."

Na'a ne pehē foki "ke tau tafoki kakato ki he 'Eikí, kuo pau ke 'oua na'a toe si'i hifo ia 'i he fuakava ke talangofua kiate Iá," 'a ia 'oku hā 'i he fuakava 'o e papitaisó mo e sākalamēnití ("Ko e Me'a ofa Fakalangi 'o e Fakatomalá," *Liahona*, Nōv. 2011, 39). 'Oku 'uhinga foki 'a e fakatomala kakató ki ha'o totongi huhu'i ha mamahi na'a ke fai ki he ni'ihi kehé. 'Ikai ngata aí, kuo folofola 'e he 'Eikí ko e tangata 'e fakatomala kakato mei he'ene faiangahalá "te ne vete ia pea li'aki ia" (T&F 58:43). 'Oku totonu ke ke vete kotoa ho'o ngaahi angahalá mo e ngaahi faiangahala mamafá ki he Tamai Hēvaní mo ho'o pisopé foki. ('I ho'o veivei-uá, talanoa ki ho'o pisopé. 'Okú ne 'i aí ke tokoni'i koe.)

Hili ho'o fai e ngaahi me'a ni, ko e founiga ke ke 'ilo ai pe kuó ke fakatomala kakató ko ho'o vakai'i mo ongo'i e ngaahi nunu'a 'o e fakatomalá—ngaahi liliu 'i ho'o ngaahi fie ma'u, fakafötungá, ngaahi vaá mo e 'ulungāngá. Pea mahulu angé, 'e 'omi 'e he fakatomala kakató 'a e takaua 'o e Laumálie Mā'oní'oní. ■



**Ko e fili malí ko ha me'a mahu'inga ia,
pea 'okú ne 'ai au ke u loto-si'i.
Te u 'ilo fēfē kuó u fai e fili totonú?**

Ko e fili ko ia e tokotaha ke mali mo iá ko ha me'a ia te ne liliu ho'o fiefiá 'i he mo'uí ni pea mo e ta'engatá. Ka 'oku 'ikai totonu ke ke tailiili ai 'o hoko ko ha me'a ke ke faingata'a'i ai. 'E lava ke ke ma'u ha fiemálie mo ha fiefia 'i he fili ko 'ení kapau te ke tauhi e ngaahi fekaú mo muimui he ngaahi fale'i totonú. Ko ha ngaahi me'a 'eni 'e ni'ihi kuo fa'a ako'i mai 'e he kau taki 'o e Siasí fekau'aki mo e me'a ni:

'Oku lahi ha ngaahi fili 'e "tonu" ki he tokotaha te ke lava 'o mali mo iá. Feinga ke ke maheni mo ha kakai tokolahí. Faikaume'a mo ha kakai 'oku nau ma'u ha ngaahi tu'unga mo'uí mā'olunga. Mo'uí taau. 'I ho'o 'i he kakai lalahi kei talavoú, faikaume'a mo ha kakai te ke lava 'o 'alu mo ia ki he temipalé. 'Oku totonu ke hoko e tokotaha te ke lava 'o mali mo iá ko ha tokotaha 'okú ke 'ilo lelei te ke lava 'o fuakava mo ia mo e Tamai Hēvaní. Kumi fale'i mei ho'o ongomātú'a. "Fakakaukau'i ia 'i ho 'atamaí" pea "fehu'i [ki he 'Otuá] pe 'oku totonu ia" (T&F 9:8). 'E lava ke fakapapau'i atu ia 'i ha ngaahi founiga kehekehe, ka kuo pau ke ma'u foki 'e he tokotaha 'e tahá mo ha fakapapau. Ko e taimi pē kuó mo fefakapapau'aki aí, mo feinga leva ke mo hoko "o taha." ■

KO 'ETAU TAFA'AKÍ



“OKU OU FIEFIA ‘I HO‘O FAKAAFE‘I AÚ”

I he‘eku fuofua teiti mo Netí, na‘á ku ‘ohovale ‘i he‘eku ‘ilo‘i ‘oku ‘ikai ko ha mēmipa ia ‘o e Siasí. Na‘á ne fu‘u angalelei ‘aupito, ka ‘i he‘eku a‘u ki ‘apí, na‘e ‘ikai ke u fakapapau‘i pe te u toe ‘alu ‘o teiti mo ia.

I he uike hono hokó, na‘e tā mai ‘a Neti ke vakai pe te u fie ‘alu ‘o ‘eva ‘i he efiafi faka‘osi ta‘ú. Na‘á ku pehē ange, “Kātaki fakamolemole Neti.” “Ko e pō Sāpate ia, pea te u sio mo hoku fāmilí ‘i ha fakamafola mei he Kau Palesitenisí ‘Uluakí.” Na‘á ku ongo‘i hano ue‘i fakalaumālie au, peá u toe

pehē atu, “Oku talitali lelei koe ke ke sio fakataha ai mo kimautolu kapau te ke loto ki ai.” Na‘á ku ‘ohovale ‘i he‘ene loto ki aí.

Na‘á ku ongo‘i mālohi e Laumālié ‘i hono poupou‘i kitautolu ‘e he palō-fitá ke tau fokotu‘u ha ngaahi taumu‘a te ne ‘ai kitautolu ke tau ‘unu ke ofi ange ai kia Kalaisí. Na‘e fanongo ‘a Neti ki he fo‘i lea kotoa pē. Hili ‘ene foki ki ‘apí, na‘á ku ongo‘i nonga mo fiemālie. I he pongipongi ‘e tahá, na‘á ne tā mai.

Na‘á ne pehē mai, “Oku ou fie fakamālō atu ho‘o fakafe‘i au

‘anepoo.” “Na‘e paati kotoa hoku ngaahi kaungāme‘á, pea na‘e ‘ikai te u fie ‘alu koe‘uhí na‘á ku ‘ilo ‘e hoko ai ha ngaahi me‘a ‘oku ‘ikai taau. ‘Oku ou fiefia ‘i ho‘o fakaafe‘i aú. ‘Oku ou ongo‘i fiefia ‘aupito.”

Na‘á ku ongo‘i hono fakahā mai ‘e he Laumālié kuó u fai e me‘a totonú. Na‘e hoko ‘eku anga fakakau-ngāme‘á ke ongo‘i ai ‘e Neti e ngaahi tāpuaki ‘o e mo‘ui angatonú. ‘Oku ou ‘ilo‘i ‘oku tokanga mai e ‘Otuá kiate kitautolu kotoa pea te Ne faka‘atā kitautolu ke tau fili e totonú. ■

Rachel H., Texas, USA

HĒ 'I TISUANÁ

Na'e fononga hoku fāmilí 'i ha ta'u 'e taha ki Tisuana, Mekisikou ke 'āhi ki ha kāingalotu 'e ni'ihi mo 'ave ha ngaahi nāunau ki he 'api fakamisioná. Neongo iá, ne mau hē hili 'emau kolosi 'i he vaha'a 'o e kau'āfonua 'o Kalefōnia, USA mo Mekisikuú. Na'e 'ikai ha taha 'iate kimautolu 'e 'i ai ha'ane telefoni to'oto'o, ko ia ne 'ikai ha founiga ke mau fetu'utaki ai ki ha tokoni.

Na'e faifai pea fokotu'u mai 'e hoku tokouá ke mau tu'u 'o fai ha lotu. Ne kuikui kotoa homau matá mo punou homau 'ulú 'i he'ene lotú. 'I he 'osi 'ene lotú, na'á ku 'ā hake pea ko e fuofua me'a ne u sio ki aí ko ha teki'si 'oku fakapipiki ai ha sitika—'o e Temipale Seni Tieko Kalefōniá. Na'á ku kaikaila, "Ko e temipalé!"

Na'e hopo vave ha taha 'o hoku fanga tokouá mei he kaá 'o lele atu ki he tekisií, 'a ia na'e tu'u 'i he kiu 'a e halá. Na'á ne talanoa nounou mo ia pea foki mai 'o talamai na'á ne tala ange ke mau muimui ange 'iate ia. Ne mau muimui 'iate ia 'i he'ene hū holo 'i he kiú mo e ngaahi hala 'o Tisuaná kae 'oua kuo mau a'u ki he 'api fakamisioná.

Na'e fakamālohia 'e he a'usia ko 'ení 'eku fakamo'oni 'oku mo'ui 'a e Tamai Hēvaní pea 'okú Ne 'afio'i kitautolú. Ko ha ongo faka'ofo'ofa 'ete lotu fakataha ma'u pē mo hoto fāmilí, pea 'oku fanongo mo'oni mai 'a e 'Otuá ki he'etau ngaahi lotó. ■

Corbin D., California, USA

'OKU KAKATO NAI HOKU HISITŌLIA FAKAFĀMILÍ?

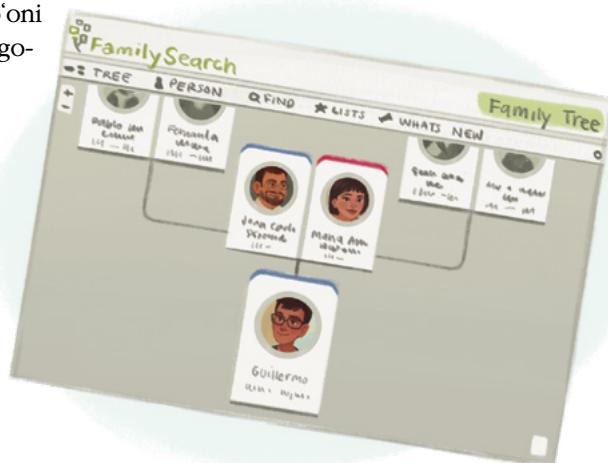
Na'á ku fu'u fie tokoni 'i hono kumi hoku hisitōlia fakafāmilí, ka kuo ma'u 'e he'eku tamaí ha to'u tangata 'e fitu 'i he'ene 'akau fakafāmilí, pea kuo kakato kotoa e ngaahi ouau fakatemipalé ia. Ko ha ta'u 'eni 'e 11 mo e 'ikai ke ne toe ma'u ha fakamatala fo'ou ki hono fāmilí. Na'e mole 'eku fie tokoní mo 'eku 'amanaki leleí. Na'á ku pehē loto pē 'i he ta'efiemālie, "Kuo kakato hoku hisitōlia fakafāmilí 'o'oku. Te u ma'u mei fē ha ngaahi hingoa ke 'ave ki he tempipalé?"

Na'á ku fili ke u vakai'i e ngaahi fakamatala 'i he Family Search 'eku tangata'eikí pea fakahā mai 'e ha le'o kiate au 'oku kei toe lahi pē e me'a ke faí. Na'e kamata ke u fekumi 'i he 'initanetí. Na'e lava ke u ma'u ha kakai tokolahi na'e tatau homau fakaikú, ka na'e 'ikai ke u 'ilo homau fehokotakí.

'I he 'amanaki ke siva 'eku 'amanakí, na'á ku fili ke u 'aukai mo 'eku fa'eé ke ma'u ha ola lelei 'i homau hisitōlia fakafāmilí. 'I he'ema teuteu he pongipongi Sāpate hokó ke ma 'alu ki he lotú, na'á ku fekumi 'i he 'initanetí 'o hangē ko e angamahení, pea faifai 'ou ma'u ha peesi mo ha ngaahi fakamatala na'e te'eki ke u sio ai kimu'a. Ko ha mana ia!

'I he tokoni 'a e fakamatala fo'ou, na'á ku lava 'i he'eku kei ta'u 14, 'o 'ave ha ngaahi hingoa fakalükufua 'e 400 'o hoku fāmilí ki he tempipalé. Na'á ku fiefia 'aupito. Ko e me'a na'á ku sai'ia taha aí ko 'eku vahevahé e ngaahi hingoa ko iá mo e to'u tupú mo 'eku vakai ki he'enau fiefia 'i he lahi e ngaahi kaati 'i honau nimá.

'Oku ou fakamo'oni ki he ngāue ma'ongo-ongá mo fakaofoko 'ení. 'I he taimi 'oku tau faka-hoko ai e hisitōlia fakafāmilí, 'oku tokoni'i kitautolu 'e he Laumālié ke tau lavame'a pea 'okú ne ue'i hotau ngaahi lotó. ■
Guillermo T., Chile





1

Ngaahi Lea Fakafonua 'e Tolu

Ko 'eku tangata'eikí mei Hongo Kongo, pea ko 'eku fa'eé mei Suangisi, Siaina. 'Oku ou lea ha ngaahi lea fakafonua 'e tolu—Kenitonisi, Menitulini mo e lea faka-Pilitānia. 'I homau koló, 'oku lea faka-Kenitonisi mo Menitulini 'i he houalotu sākalamēnití, pea mau fakataha 'i he Palaimelí mo ha kolo lea faka-Pilitānia.

Mateuteu ke TOKONI!

'Oku ou feinga ke ulo atu 'eku māmā 'aki 'eku mateuteu ke tokoni! Kapau 'oku 'i ai ha ngā-ue ke fai, Kuó u mateuteu!

**Mālō e
Lelei,
ko hoku hingoá
ko 'Ēlone,
mei Pilitisi
Kolomupia,
Kānata.**

Tokotaha Tokoni 'i he Tohi Himi'

'Oku ou tokoni ki he kau faifekaú 'i he Sāpate kotoa pē 'i hono tufa 'o e ngaahi polokalamá. 'Oku ou fakapapau'i 'oku ma'u ia 'e he tokotaha kotoa pē. Kapau 'oku 'i ai ha taha 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane tohi himi, te u 'ave leva ha'ane himi kae lava ke hiva.

2





4

Lotu mo e Kui Tangatá

‘Oku ou ‘ilo ‘oku mahu’inga fau ‘a e lotú. ‘I he taimi na’e mavahe ai ‘eku ongomātu’á mei ‘apí, na’á ku fakapapa-u’i ma’u pē na’e fai ‘emau lotú ‘i he taimi na’e ha’u ai ‘eku kui tangatá ke mau nofo mo hoku tuofefiné.

TE KE HOKO FĒFĒ KO HA MAAMA?

- Tokoni ke fokotu’utu’u pe fakamā’opo’opo e ‘ū sea ‘i he Palaimelí.
- Fekumi ki ha taha ‘i he lotú ‘oku fie ma’u ha’ane kaungāme’á.
- Hiko e vevé.
- Fakapapau’i ‘oku ‘i ai ha tohi himi ‘a e tokotaha kotoa pē.
- Tokoni ke fakamanatu ki ho’o fāmilí e lotú.

Faifekau he Kaha’ú

‘Oku ou vēkeveke ke u ngāue fakafaifekau ‘i ha ‘aho. Na’e talamai ‘e he’eku faiako Palai-melí te mau lava ke fakahū ha pa’anga he taimí ni. Ko ia ai kuó u tānaki ‘eku pa’anga ki he ngāue fakafaifekaú ‘i ha kī’i puaka tānaki pa’anga.



3



5

Ko Hono Fakahoko Iá

Te u nofo ma’u pē ‘o tokoni ‘i hono fakamā’opo’opo e ‘ū seá mo e tēpilé ‘i he taimi ‘oku fa’a fai ai ha ngaahi ‘ekitivití ‘i he falelotú. ‘Oku ou manako ke vahevahé ‘eku kī’i leá ‘i he taimi ‘oku fai ai e polokalama Palaimelí ‘i he houalotu sākalamēnití.

‘OMAI HA FO’I FETU’U!

‘E founga fefē ha’o ‘ai ke ulo atu ho’o māmā, hangē ko ia ‘oku kole mai ‘a Sisū ke tau fai? ‘Imeili mai ki he liahona@ldschurch.orgha la’itā ho’o fo’i fetu’ú mo ho’o fakamatatalá, tā, pea mo e tohi fakangofua ‘a e mātu’á.



Ko e Fili ke Tohí



Fai 'e Justina Lichner

Makatu'unga 'i ha talanoa mo'oni

"Pea 'oku nau tau'atāina ke fili" (2 Ni'fai 2:27).

Ne toe kī'i mafao hake 'a e tangutu 'a Susitina 'i hono seá. Na'á ne hili 'ene 'ū peni vahevahé fo'oú 'i he'ene funga tesí. Ko e fuofua 'aho 'eni 'o e akó. Ne 'osi fetaulaki mo hono kaungāakó 'o nau tā ha fakatātā fakafiefia.

Pea pehē atu 'e Mīsisi Uena, "Kuo taimi ke fai 'etau tohí!" Na'e tufotufa leva 'e Mīsisi Uena ha 'ū la'i pepa ki he kalasí. "Te u tuku atu pē ha miniti 'e 30 ke ke ngāue'i ai 'eni. Hili pē iá pea tau malōlō taimi sī'i leva."

Na'e faka'ohovale ia kia Susitina. Na'á ne fakakaukau, "Oiauē. Kuo taimi e tohí ia?"

Na'e fu'u faingata'a'ia 'a Susitina 'i he laukongá mo e faitohí 'i he ta'u kuo 'osí. Ka ko e kotoa 'o hono ngaahi kaungāme'a ne nau ngali sai'ia kinautolu ai. Na'e 'ikai ke fu'u faingata'a ia kiate kinautolu. Fēfē nai kapau 'e tatau pe ta'ú ni ia mo e ta'u kuo 'osí?

Na'e to'o hake leva 'e Susitina 'ene peni vahevahé. Na'á ne sio ki he'ene la'i pepá. Na'á ne loto-tailili. Na'e tohi e toenga ia 'o e kau akó. Tuku kehe pē ia.

Na'á ne loto ke ne fakatalanoa kia Mīsisi Uena. Te ne 'ita nai 'i he faingata'a'ia 'a Susitiná? Pea kapau 'e 'ita, 'oku kei laka ange pē ia 'i he tohí.

Na'e lue atu leva 'a Susitina ki he tesí 'a e faiakó. "E Mīsisi Uena? 'Oku faingata'a ange 'eni ia 'i he me'a na'á ku 'ai 'i he ta'u kuo 'osí. 'Oku 'ikai ke u tui te u lava'i ia."

Na'e 'ikai hā mei he fofonga 'o Mīsisi Uena ha'ane loto-mamahi. Na'á ne malimali pē kia Susitina. "Fai pē me'a te ke lavá. Mahalo pē te ke 'ohovale 'i he ngaahi me'a te ke lavá! He 'ikai te ke fili ma'u pē ki he me'a 'okú ke sai aí. Ka te ke lava ma'u pē 'o fili pe ko e hā e lahi ho'o feingá."

Na'e foki leva 'a Susitina ki hono tesí. Na'á ne fakakaukau ki he me'a na'e lea 'aki 'e Mīsisi Uená. "Te u lava 'o fili ke u feinga." Na'e tatau ia mo e me'a na'á ne ako 'i he Palaimelí. Na'e lau he'enu kalasí ha potu folofola na'e pehē "tau'atāina ke filí." 'Oku 'uhinga ia te tau lava ke fai pe ha'atau ngaahi fili. 'Oku falala mai 'a e Tamai Hēvaní ke tau fai ha ngaahi fili 'oku lelei. 'Okú Ne talā'ofa mai te Ne tokoni'i kitautolu 'i he'etau fai ha ngaahi fehalákí.

'E kehe nai e akó 'i he ta'ú ni? Mahalo pē te ne *fili* ke 'ai ia ke kehe! Na'e to'o hake 'e Susitina 'ene peni

vahevahé. Na'á ne sio ki he'ene la'i pepá. Na'á ne ongo'i fiemālie. Na'á ne fakakaukau 'o pehē, "Sai. Te u fai 'eni."

Na'e tā e fafangu malōlō sī'i. Na'e te'eki ai ke 'osi a Susitina. Ka kuo laka hake 'i he vaeuá 'a e me'a kuó ne lava'i! Na'á ne hiki hake hono nimá. "E lava nai ke u nofo pe hení 'o hoko atu 'eku ngāue? 'Oku toe sī'i pē pea 'osi!"

Na'e malimali 'a Mīsisi Uena mo kamokamo pē hono 'ulú.

Na'e faifai pē pea 'oatu 'e Susitina 'ene la'i pepá. Ne kī'i langa hono nimá. Kae pehē foki ki hono 'ulú! Ka na'á ne malimali pē. Kuo te'eki ai ke ne ngāue mālohi pehē 'i he faitohí kimu'a.

'I he 'aho hono hokó na'e ngāue 'a e kalasí ki he laukongá. Na'e kole ange 'e Mīsisi Uena ki he kalasí ke nau laukonga 'i ha miniti 'e 20. Na'e toe feinga pē 'a Susitina. Na'á ne fakaava hake 'ene tohí pea ne lau le'o lahi 'a e ngaahi fo'i leá.

Na'e kamata ke fai 'e Susitina ha ngaahi fili 'i he 'aho kotoa pē. Na'á ne fili ke ne laukonga. Na'á ne fili ke ne faitohi. Tā 'oku 'ikai ko ha fu'u loko me'a 'a e laukongá mo e faitohí.

Na'á ne fili foki ke 'alu ki he laipelí. Na'á ne 'ave ha 'ū tohi mei ai. Na'e 'ikai ke ne teitei fai ia 'i he ta'u kuo 'osí. Ne 'ikai fuoloa mei ai kuó ne laukonga 'i he taimi kotoa pē. Pea na'e fakafiefia mo'oni! Pea ko e lahi ange ko ia 'ene laukongá, ko e lelei ange ia 'ene faitohí.

'I he taimi na'e lahi hake ai 'a Susitiná, na'á ne ongo'i fiefia 'i he'ene fili ke ngāue mālohi 'i he'ene laukongá mo e faitohí. He kuo hoko ia he taimí ni ko ha konga 'o e ngaahi me'a 'oku manako hono faí. ■

'Oku nofo 'a e tokotaha na'á ne fa'ú 'i Lainileni-Palatineti, Siamane.



KUÓ NE FU'U LAHI

Mālō e Lelei, ko Susitina au! Hili 'eku ako ke u manako 'i he faitohí, na'á ku fai ma'u pē ia. Na'á ku faitohí 'i he ako'anga mā'olungá. Peá u 'alu ki he 'univēsití ke toe lahi ange 'eku ako fekau'aki mo e faitohí. Kuó u hoko he taimí ni ko ha tokotaha fa'u tohi! Kuó u ma'u ha faingamālie ke fa'u ha ngaahi talanoa, hangē ko 'eni kuó u tohi fekau'aki mo 'eku ngaahi faingata'a 'i he'eku kei sī'i. Kuó u fa'u ha ngaahi tohi ma'a e 'ū makasiní, 'ū uepisaití mo e 'ū nusipepá.



Tautehina

Fai 'e Jordan Wright

Makatu'unga 'i ha talanoa mo'oni

"Oku ou fie ma'u ke u 'i ai mo e fāmili, pea fakahā mai e he 'Eiki" (Tohi Hiva 'a e Fānaú, 98).

Nā'e punopuna 'a Seti 'i he sea 'i muí mo hiva noa'ia pē. Na'e talaange 'e he Tangata'eikí, "Tangutu mu'a ki lalo Seti." "Oku fie ma'u ke u tokanga ki he faka'ulí."

Na'e talaange 'e Seti, "Oku 'ikai ke u lava au 'o tangutu ki lalo." "Oku fu'u fakafiefia!"

Ne malimali pē Tangata'eikí. "Oku ou fiefia 'i ho'o vēkeveke ke fetaulaki mo ho tokoua si'si'i."

I he'ena a'u ki he falemahakí, na'e lele oma 'a Seti ki he loki 'o e Fine'eikí. Na'a ne 'ilo e lokí koe'uhí ko e 'aho 'eni 'e nima 'o e 'i ai 'a e Fine'eikí. Na'e fie ma'u ia ke nofo 'i he falemahakí koe'uhí na'e puke 'a e pēpē ko Kēlepí, pea na'e kii puke mo e Fine'eikí. Kuo ta tu'o lahi e toutou kole 'a Seti ke sio kia Kēlepí ka na'e talaange 'e he Fine'eikí, "Ikai, 'oku te'eki taimi." Na'a ne talaange 'e tokitamai pē 'e he kau toketaá e taimi lelei ke 'a'ahi ange ai kia Kēlepí.

Na'e tā ange e toketaá he 'ahó ni. Ko e 'ahó 'eni.

I he taimi na'e hū atu ai 'a Seti ki he loki 'o e fine'eikí 'i he falemahakí, na'a ne 'osi huki mai 'a Kēlepí. Na'e lele atu 'a Seti ke sio ki hono kii tokouá. Na'e kei valevale 'a Kēlepí. Na'e si'si'i ange ia 'i he fanga kii kāsini 'o Seti.

Pea na'e 'i ai ha me'a na'e ngali kehe 'i hono ihú mo e telingá. Na'a ne hangé ha kii félí (elf)!

Na'e pehē ange 'e he Fine'eikí, "Málō e lelei Seti." "Ha'u 'o fanofano ho nimá, peá ke toki fua 'a e pēpeé."

Na'e fanofano 'aki 'e Seti hono nimá ha koa makehe. Na'a ne kaka hake ki he funga mohenga 'o e falemahakí ki he tafa'aki 'o e Fine'eikí. Na'a ne 'unu'unu mai ke 'oange kiate ia 'a e pēpeé. Na'e fakahinohino ange 'e he Tangata'eikí 'a e founiga puke 'o e pēpeé.

Na'e sio hifo 'a Seti kia Kēlepí. Na'a ne pehē hifo, "Málō lelei, Kēlepí." "Ko ho tokoua au ko Setí. Te ke mohe 'i hoku lokí pea te u lava 'o faka'ali'ali atu 'eku 'ū me'a va'ingá, pea te ta lava 'o va'inga 'i he pāká."

Na'e sio hake 'a Kēlepí kia Seti. Na'e fakakaukau 'a Seti ko e pēpē faka'ofa tahá pē ia.

I he mamate e nima 'o Setí, na'e huki leva 'e he Tangata'eikí 'a Kēlepí. Na'e puke hake 'e he Fine'eikí e nima 'e taha 'o Setí mo sio ki hono matá.

Na'a ne pehē ange, "Seti." "Okú ke manatu'i ho'o ako fekau'aki mo e palani 'o e fakamo'uí 'i he Palaimelí?"

Na'e kamokamo 'a Seti. Ne hoko ia ko ha 'aho lelei. Na'e tautau 'e Sisitā Lōpesi e fo'i māhiná, fetu'ú mo ha

Mā'u Pē

fo'i palanite fōlahi 'o e māmaní 'i ha fanga ki'i va'akau. Na'e puke 'e Seti 'a e la'aá.

"Okú ke manatu'i 'etau 'uluaki nofo 'i hēvani kimu'a pea tau omi ki he māmaní mo e founa te tau foki ai ki hēvani hili 'etau maté?"

Na'e toe kamokamo 'a Seti.

"Oku kei fu'u puke pē 'a Kēlepi. Pea na'e talamai 'e he toketaá he 'ikai fuoloa 'ene mo'uí. 'E vave pē taimi ke ne mate 'o foki ki hēvaní."

Na'e sio hake 'a Seti ki he Fine'eikí. Na'á ne sio kia Kēlepi 'i he uma 'o e Tangata'eikí. Na'á ne mata mamahi. Na'á ne ongo'i 'oku mano'osia hono mongá. "Ka 'oku ou 'ofa 'iate ia. 'Oku ou loto ke nofo hení ke ma loki fakataha mo va'inga mo au. 'Oku 'ikai fie nofo ia?"

Na'e puke atu 'e he Fine'eikí 'a Seti. "Io 'okú ne fie nofo mo kitautolu. Ko hono fāmilí kitautolu. Ka te ne toe sio mai pē kiate kitautolu."

"Te ne toe sio mai?"

Na'e kamo pē Fine'eikí. "Na'á ku mali mo e Tangata-eikí 'i he temipalé. Na'e tala'ofa mai kiate kimaua 'e ta'engata hotau fāmilí. Te ke hoko ma'u pē mo Kēlepi ko 'ema fānau."

Na'e fakamatala'i ange 'e he Tangata'eikí, "Ko hono 'uhingá te ke hoko ma'u pē mo Kēlepi ko ha ongo tau-tehina." "Pea te ke toe fetaulaki mo ia 'i hēvani."

Na'e loto-mamahi 'a Seti. Na'á ne ongo'i 'ita foki. Ka na'á ne fakakaukau ki he'ene fetaulaki mo Kēlepi 'i hēvaní pea na'á ne malimali. Na'á ne falala atu 'o milimili e 'ulu o Kēlepí. "Te ta hoko ko ha tautehina 'i hēvani? 'Oku faka'ofo'ofa ia."

Na'e 'uma 'a e Fine'eikí ki he kou'ahe 'o Setí. "'Oku faka'ofo'ofa ia." ■

'Oku nofo 'a e tokotaha na'á ne fa'u 'i 'Aionua, USA.



'IKAI HA NGAAHI NGATA'ANGA MO'ONI

"'Oku 'ikai ha ngaahi ngata'anga mo'oni 'i he [palani 'a e Tamai Hēvaní], ka ko e ngaahi kamata'anga ta'engata pē."

Palesiteni Dieter F. Uchtdorf, Tokoni Ua 'i he Kau Palesitenisí 'Uluaki, "Loto Fakafeta'i 'i ha Fa'ahinga Tūkunga Pē," *Liahona*, Mē 2014, 77.



“‘Oku ‘ikai pekia ‘a Sīsū Kalaisi, ko e Fakamo’ui mo e Huhu’i ‘o e fa’ahinga kotoa ‘o e tangatá. ‘Okú Ne mo’ui—‘oku mo’ui ‘a e ‘Alo ‘o e ‘Otuá kuo toetu’ú—ko ‘eku fakamo’oní ia.”

Fai’e ‘Eletā M. Russell Ballard

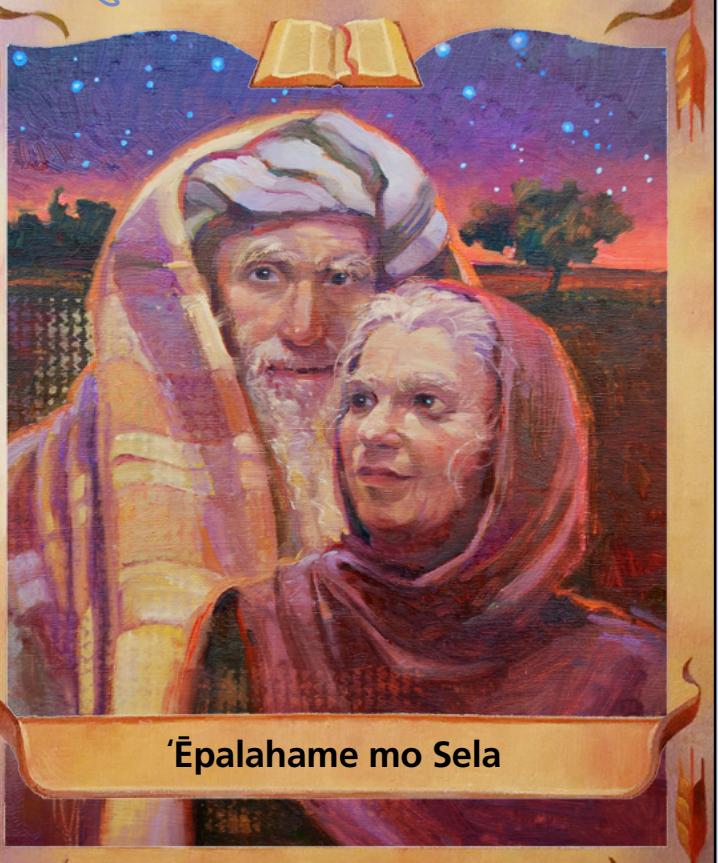
‘O e Kōlomu ‘o e Kau ‘Apostolo e Toko Hongofulu Mā Uá

Mei he, “Ko e Fakaleleí mo e Mahu’inga ‘o e Fo’i Laumālie ‘e Tahá,” Liahona, Mē 2004, 86.

Ko e Fuakava Faka- 'Épalahamé

Hili ha'amou lau ha potu folofola,
valivali 'a e 'élia 'oku hoa mo e
mata'ifika 'i he fakatātaá!

1. 'Épalahame 1:1–2
2. 'Épalahame 2:3–6
3. 'Épalahame 2:8–12
4. Sēnesi 13:14–18
5. Sēnesi 17:3–8
6. Sēnesi 17:15–19
7. Sēnesi 18:10–14
8. Sēnesi 21:1–3



Na'e fakahoko 'e he 'Otuá ha fuakava, pe palōmesi, mo 'Épalahame mo Sela te na ma'u ha fānau pea 'e tāpuekina kinaua 'e he 'Otuá. Na'e 'ikai ma'u 'e 'Épalahame mo Sela ha fānau 'i ha taimi fuoloa. Ka na'a na kei talangofua pē. 'I he meimeī ta'u 100 'a 'Épalahame mo Selā, na'a na ma'u ha foha! 'Oku tāpuekina kitautolu 'e he Tamai Hēvaní 'i he taimi 'oku tau talangofua ai, pea 'oku ma'u e ngaahi tāpuki ko iá 'o fakatatau mo e finangalo 'o e Tamai Hēvaní.

- Ako ma'uloto 'a e 'Épalahame 2:9.
 - Fakakaukau ki ha me'a 'e lava ke ke fai he 'ahó ni ke ke talangofua ai. Tohi fekau'aki mo e me'a na'a ke faí mo e ongo na'a ke ma'u.
 - Mamata'i 'a e vahe 8 'o e ngaahi vitiō 'o e Fuakava Motu'a 'i he scripturestories.lds.org.
 - Te u lava 'o talangofua 'aki ...
-
-

Ketisemani

(Ketisemani)

The loto ongo'i | = 44-48

Fakalea mo fakatu'ungafasi 'e Melanie Hoffman

Dm C Am B^b C B^b

Sī - sū Ne ka - ka 'i he mo - 'u-ngá. Fo - no - nga ma - fa-si - á.

Dm C Am B^b C Dm

'Ave he lo - tu mo e 'o - fá ki he po - tu pē 'A - 'a - ná.

C F C F B^b F C

Keti - se - ma - ni. Sī - sū 'o - fa. — 'A-lu fie - mā - li - e

B^b C Dm (C) (Dm) C

Ki Keti - se - ma - ni. Ongo - i e ma - ma - hí

Am B^b C B^b

mo e ko - ví, fai - nga - ta - 'a - 'i - a la - hí. Kau le -

Copyright © 2018 'e Melanie Hoffman. Ma'u 'a e ngaahi totonu fakalao kotoa pē.
'E lava ke hiki ha tatau 'o e hivá ni ke ngāue 'aki fakatāutaha, faka-Siasi pe 'i 'api.
Kuo pau ke fakakau e fakatokanga ko 'ení 'i he tatau kotoa pē 'oku hikí.



Dm C Am B^b C Dm

'o ne mo - hé Fu - a - ka - va Ne ta - u - hi ki a - í.

1 5

C F Dm C F B^b F C

Keti - se - ma - ni. Sī - sū 'o - fa. _____ 'A-lu fie - mā - li - e

2 1 1 3 1 4

B^b C Dm C F C

Ki Keti-se - ma - ni. _____ Fa - i - nga-ta - 'a la - hi ta - há, Ko

4 2 1

B^b C F C B^b C F C

e ma-ma - hi la - hi ta - há, Ta - u ne i - ku-na la - hi ta - há—

1 3 1 3 1 3

B^b F C B^b F C Dm C F

Fai 'e-ni 'e Sī-sū! I - ku - na pē 'e Sī-sū! Keti - se - ma - ni.
Keti - se - ma - ni.

||: 3

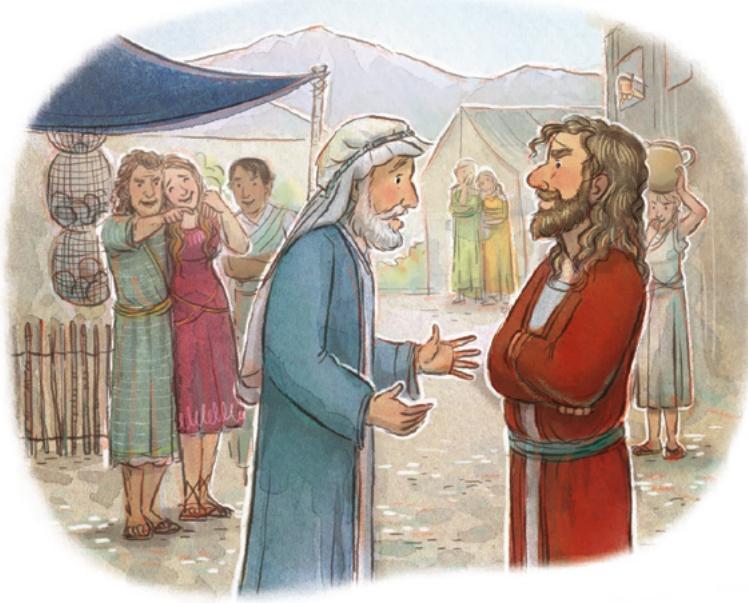
B^b C F B^b F C B^b C Dm

Sī - sū 'o - fa. _____ Me'a - foa - ki Ne 'o - mí 'i Keti-se - ma - ní.
Sī - sū 'o - fa. _____ Me'a - foa - ki'oku 'o - mí mei Keti-se - ma - ni.

1 5 2 1 4 2 3

Noa

Fai 'e Kim Webb Reid



‘I he kuonga mu‘á, na‘e fai ‘e he kakai ‘i he māmaní ha ngaahi fili hala. Na‘e fekau‘i mai ‘e he ‘Otuá ha palōfita loto-to‘a ko Noa. Na‘á ne fakahā ki he kakaí ‘oku totonu ke nau fakatomala mo ‘ofa ki he ‘Otuá. Ne nau fanongo? ‘Ikai! Ne nau kei fakahoko pē ha ngaahi ngāue kovi.

Na‘e folofola ‘a e ‘Otuá kia Noa te Ne faka‘auha e ngaahi me‘a kovi ‘i he māmaní. Na‘e folofola ‘a e ‘Otuá kia Noa ke ne fo‘u ha vaka lahi ne ui ko ha ‘a‘ake. Na‘e tānaki ‘e Noa hono fāmilí mo e fanga manú ki loto ‘i he ‘a‘aké. Na‘e kamata leva ke ‘uha.





Na‘e ‘uha ‘i ha ‘aho ‘e 40 mo ha pō ‘e 40. Na‘e ‘ufi‘ufi ‘e he vaí e māmaní kotoa! Na‘e malu ‘a Noa mo hono fāmilí mo e fanga manú ‘i loto ‘i he ‘a‘aké.

Na‘e faifai pea tu‘u ‘a e ‘uhá.

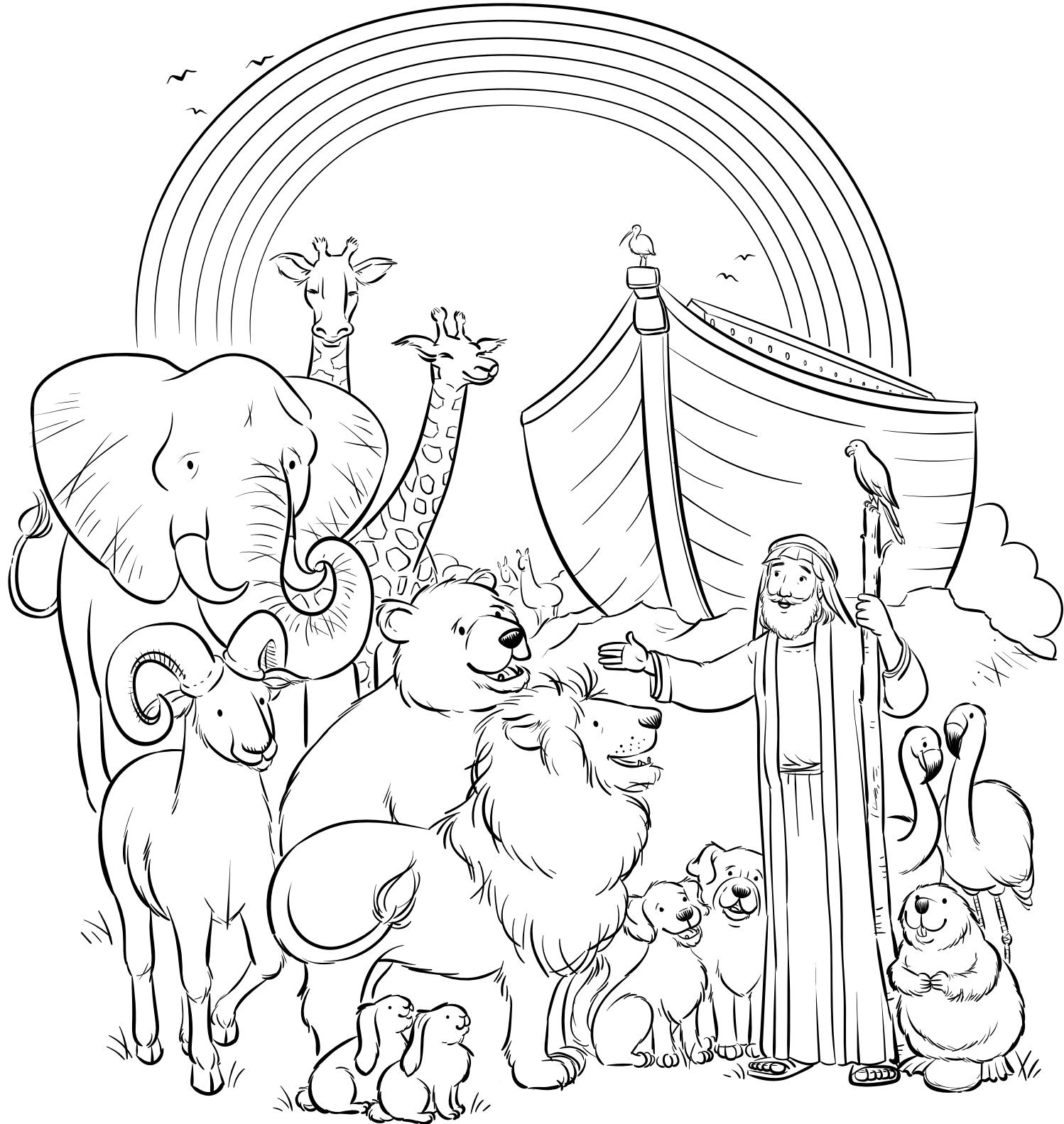
Na‘e holo hifo e tāfea ‘o e lōmakí. Na‘e mamata ‘a Noa ki ha ‘umata ‘i he langí. Na‘e tala‘ofa ‘a e ‘Otuá he ‘ikai toe ‘i ai ha lōmaki ‘i he māmaní.





Te u lava 'o hangē ko Noá 'o fanongo ki he Tamai Hēvaní. 'Oku ou 'ilo'i 'oku tauhi 'e he 'Otuá 'Ene ngaahi tala'ofá. 'Oku tāpuekina au 'i he taimi 'oku ou talangofua ai ki He'ene ngaahi fekaú. ■

‘Oku Tauhi Ma‘u Pē ‘e he Tamai Hēvaní ‘Ene Ngaahi Tala‘ofá





Fai 'e 'Eletā
Robert D. Hales
(1932–2017)

'O e Kōlomu 'o e Kau
'Aposetolo 'e Toko
Hongofulu Mā Uá

TE NE FAKA- MA'AMA'A 'ETAU NGAahi KAVENGÁ

'E liliu 'e he māfimafi hahu'u 'o e Fakamo'uí e fa'ahinga 'o e tangatá kapau te tau loto ki ai.

Oku ou manako 'aupito 'i he folofolá. 'Oku ou manako he lau fekau'aki mo e mo'ui fakamatelie 'a Sisū Kalaisí. 'Oku lahi ha ngaahi me'a 'i He'ene mo'ui te ne lava 'o hiki hake mo ue'i, pea fakamāloha kitautolu 'i he ngaahi taimi 'o 'etau faingata'a'iá. Kiate au, ko e taha 'o e ngaahi vahe toputapu taha 'i he folofolá kotoa ko e Sione vahe 17. Ko e vahé kotoa ko ha lotu hūfekina ia na'e fai 'e Sisū Kalaisí ki He'ene Tamaí. Na'a Ne folofola 'o pehē, "Kapau na'e 'ilo Koe 'e he māmaní 'o hangē ko 'eku 'ilo'i Koé." Na'a ne fakahā ki He'ene Tamaí kuó Ne fai e me'a kotoa pē kuo fekau'i Ia ke fai.

I he taimi 'e nī'ihi 'oku ngalo 'iate kitautolu 'a e fakafo e talangofua na'e ma'u 'e he Fakamo'uí. Na'a Ne fai e me'a kotoa mo folofola 'aki e me'a kotoa 'i he talangofua ki He'ene Tamaí. I He'ene fekumi mo 'ofa ki he masivá, ko hono ui 'Ene kau ākongá, ko 'Ene



ngaahi akonaki 'i he fonua ko Pales-tainé pea mo 'Ameliká fakatou'osi—na'e fai kotoa 'eni koc'uhí na'e fekau'i Ia He'ene Tamaí ke fakahoko kinautolu. Na'e 'ikai Ha'ane fokotu'utu'u fakafo'ituitui. Na'a Ne folofola 'o pehē, "[O]ku 'ikai te u] fai ha me'a 'iate au pē; [ka ko ia ku] ako'i au ki ai 'e he'eku Tamaí" (Sione 8:28). Ko ha fa'ifa'itaki-'anga lelei ia 'o e talangofuá!

'Oku fie ma'u ke tau 'ilo'i 'a e Fakamo'uí 'i he ngaahi fili 'oku tau fakahoko 'i he mo'ui ní. 'E lava ke liliu He'ene na'ina'i "Ha'u . . . 'o muimui 'iate aú" (Mātiu 19:21) e fa'ahinga 'o e tangatá kapau te nau loto ki ai. 'Okú Ne ma'u 'a e mālohi ke fakama'ama'a 'etau ngaahi kavengá kapau te tau tafoki kiate Ia.

'I he'eku hoko ko ha 'Apostolo 'a e 'Eiki ko Sisū Kalaisí, 'oku ou ma'u 'a e faingamālie ke fakahā 'eku

fakamo'oni toputapu ki he Faka-mo'uí. Ko 'eku faka'amu taupotu tahá ke fakatōkakano 'eku fakamo'o-ní ki he loto 'o kinautolu 'oku nau fanongo ki aí.

'Oku ou 'ilo 'oku mo'ui 'a Sisū Kalaisí. 'Oku ou 'ilo 'okú Ne fakahino-hino mo tataki Hono Siasí 'i he faka-hā 'o fakafou 'i He'ene palōfita 'i he kuonga mo e taimi ko 'ení. Kapau te tau tui ki hotau Fakamo'uí, te Ne tokoni'i kitautolu 'i hotau ngaahi faingata'a mo e 'ahi'ahí, pea te tau lava 'o kātaki ki he ngata'angá mo foki hake ki Hono 'afio'angá hili e ngaahi 'ahi'ahi fakataimí ni. 'Okú Ne mo'ui mo 'afio'i mo 'ofa 'iate kitautolu takitaha. 'Okú Ne finangalo ke tāpuekina kitautolu kapau te tau ha'u kiate Ia. ■

Mei he "Special Witnesses of Christ," Liahona, Apr. 2001, 12–13. Ke mamata he pōpoaki ko 'eni 'a 'Eletā Heilí, "Jesus Christ Is the Perfect Example of Obedience," vakai ki he prophets.lds.org pea fili 'a e "Special Witnesses of Christ."



"Pea toe 'alu atu [a Sisū] ko hono liunga uā, 'o lotu, 'o pehē, 'A éku Tamai, kapau e 'ikai lelei ke 'ave
'a e ipu ni'itate au, kae i hee'ku inumia ia, ke fai pē hōo fāteli'hā" (Mātiu 26: 42).

Jorge Cocco Santangelo

**KETISEMANI KO SISU'EKA MAMA,
TA FAKATATA E JORGE COCCO SANTANGELO**

'I he Makasini Foki ko 'Ení

MA'Á E KAKAI LALAHİ KEI TALAVOÚ

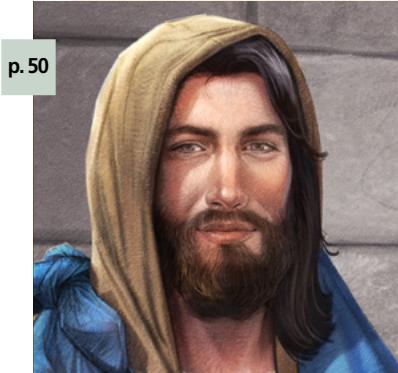
Mei he Fonua ki he Fonua: Ko 'Ema Fononga ki he Temipalé

Na'á ku mātā mo hoku
uaifi ha ngaahi mana ī
he'ema fononga faingata'a
ī 'Amelika Tonga ke sila
ī he temipalé.



p. 44

MA'Á E TO'U TUPÚ



p. 50

KO SISŪ KO E KALASIÍ: KO E FAKAMO'ONI 'A E KAU PALÓFTA 'O E NGAACHI 'AHO KIMUI NI'

Te ke lava 'o "ako [kia Kalaisi]" (T&F 19:23) 'aki hono lau e ngaahi fakamo'oni ko 'eni 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasi. Ko ha kau fakamo'oni makehe kinautolu kiate la mo Hono fatongia fakalangi 'i he palani 'o e fiefia 'a e Tamai Hēvaní.

MA'Á E FĀNAÚ

Mateuteu ke TOKONI!

Te ke lava fefē 'o tokoni ki ho'o fānaú ke nau 'ilo
ha fanga ki'i founiga lelei ke tokoni ai ki he ni'ihi
'i honau 'ātakai?



p. 66

SIASI 'O
SISŪ KALASIÍ
'O E KAU MĀONI'ONI
'I HE NGAACHI 'AHO
KIMUI NI